

Т. Ф. Алексєєнко С. В. Кушнарѡв

**РИЗИКОВАНА
ПОВЕДІНКА**

Т. Ф. Алексеєнко, С. В. Кушнар'ов

ЗМІСТ

РИЗИКОВАНА ПОВЕДІНКА

Посібник

*Схвалено Міністерством освіти і науки України
для використання у загальноосвітніх навчальних закладах*

Вінниця
ТОВ "Фірма "Планер"
2013

УДК 37.013.2(075)
ББК 588я73
А 47

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання
Національної академії педагогічних наук України.*

*Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах
Міністерством освіти і науки України (лист Інституту інноваційних
технологій і змісту освіти № 14.1/12-Г-161 від 15 травня 2013 року).*

Рецензенти:

Барко В. І. – доктор психологічних наук, професор
Супрун О. М. – доктор педагогічних наук, професор

Алексєєнко Т. Ф., Кушнарєв С. В.

А 47 Ризикована поведінка : посібник / Т. Ф. Алексєєнко, С. В. Кушнарєв. –
Вінниця : ТОВ “Фірма “Планер”, 2013. – 172 с. [із них 36 – кольор. іл].
ISBN 978-966-2337-67-9

У посібнику розкрито теоретичні основи, мотивацію та механізми розвитку соціальної поведінки, її основні види; охарактеризовано ризиковану поведінку особистості і групи, її прояви у шкільному середовищі, в контексті епатажних молодіжних субкультур та неформальних об'єднань; основні причини і мотиви вандалізму в підлітковому середовищі, кримінологічні та соціально-психологічні характеристики неповнолітніх, схильних до вандалізму; вплив інформаційних технологій на розвиток ризикованої поведінки. Обґрунтовано особливості психолого-педагогічної роботи з неповнолітніми, схильними до ризику та девіацій.

Посібник адресований класним керівникам, соціальним педагогам, практичним психологам, працівникам кримінальної міліції у справах дітей МВС України; може використовуватись у змісті підготовки майбутніх соціальних педагогів і соціальних працівників у ВНЗ.

УДК 37.013.2(075)
ББК 588я73

ISBN 978-966-2337-67-9

© Алексєєнко Т. Ф., 2013
© Кушнарєв С. В., 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ РИЗИКОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЯВИЩА І ФЕНОМЕНУ	8
1.1. Сутність ризикованої поведінки як соціального явища.....	8
1.2. Мотивація та основні механізми розвитку соціальної поведінки.....	15
1.3. Закономірності розвитку соціальної поведінки підростаючої особистості.....	16
Розділ 2. ЯВИЩА “МОБІНГУ” І “БУЛІНГУ” У ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ ГРУПИ ТА ОСОБИСТОСТІ	22
2.1. Сутнісна характеристика явища “мобінгу” і “булінгу”.....	22
2.2. Потенційні жертви, причини та механізми розвитку “мобінгу” і “булінгу”.....	24
2.3. Шляхи профілактики “мобінгу” і “булінгу” у шкільному середовищі, в групах ровесників та виробничих колективах.....	29
Розділ 3. ЕПАТАЖНІ МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ, ЇХ ВПЛИВ НА ПОВЕДІНКУ ОСОБИСТОСТІ ТА ГРУПИ	33
3.1. Загальна характеристика субкультури.....	33
3.2. Ризикована поведінка у сфері захоплень, дозвілля та Інтернет-спілкування.....	42
3.3. Зміна світогляду і поведінки особистості та групи у середовищі молодіжної субкультури.....	56
Розділ 4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВАНДАЛІЗМУ В ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ	72
4.1. Поняття вандалізму, основні причини і мотиви руйнівних дій.....	72
4.2. Кримінологічні та соціально-психологічні характеристики неповнолітніх, схильних до вандалізму.....	77

Розділ 5. Правові та психологічні особливості профілактики вандалізму в підлітковому середовищі	83
5.1. Юридична відповідальність неповнолітніх за вчинення вандалізму	83
5.2. Методи психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників у діяльності правоохоронних органів	90
5.3. Запобігання і протидія вандалізму в підлітковому середовищі	97
Розділ 6. Вплив кримінальної субкультури на формування ризикованої поведінки підростаючої особистості	101
6.1. Кримінальна субкультура та її роль у детермінації злочинності неповнолітніх	101
6.2. Особливості психолого-педагогічної роботи з неповнолітніми з ризикованою поведінкою	105
Розділ 7. Вплив інформаційних технологій на стан і розв'язання актуальних соціально-педагогічних проблем суспільства	112
7.1. Роль інформаційних технологій у маніпулюванні свідомістю та формуванні ризикованої поведінки	112
7.2. Вплив засобів масової інформації на формування правосвідомості та правовідповідної поведінки неповнолітніх у вітчизняному і зарубіжному досвіді	117
Ілюстративний матеріал	129
Список використаних джерел	162

ВСТУП

Проблема ризикованої поведінки особистості і групи як виду соціальної поведінки все більше ускладнюється, як і ускладнюються процеси соціального життя, що супроводжуються численними ризиками для розвитку людського суспільства і його окремих представників. Багатоаспектність явища нині виходить за межі традиційних уявлень про ризик як можливу небезпеку або невдачі на особистісному рівні. Адже ризикована поведінка актуалізує проблему наслідків, що впливають на людські цінності й невизначеність подальшого життя.

Ознакою сучасності стало зниження рівня контрольованості поведінки соціумом, набуття нових форм і змісту її прояву, в тому числі і тих, що пов'язані з розвитком і поширенням інформаційних технологій та охопленням ними дітей вже з дошкільного віку, проведенням дітьми і молоддю беззмістовного дозвілля, підвищенням рівня агресії і актів насилля, вандалізму, вживанням психотропних речовин тощо. Особливу тривогу викликають факти насилля у колективі ровесників, у шкільному середовищі.

Здебільшого ризикована поведінка формується у неформальних групах, в межах молодіжних субкультур. Привабливість молодіжних субкультур полягає в тому, що в них виникає об'єднуюче почуття "Ми", яке підвищує рівень психологічної значущості кожного, створює умови для того, щоб краще відчувати і проявити самостійність свого "Я", звільнитися від переживань, викликаних конфліктом зі світом дорослих, з пануючою в суспільстві культурою, в них забезпечується можливість спілкування з собі подібними та демонстрування власної позиції.

Потреба самовираження і самоствердження у своїх здібностях, умілостях та інакшості сприяє потраплянню підлітків і молоді у складні життєві ситуації, інколи спричиняє важкі наслідки для їхнього здоров'я та благополуччя, а також їхніх близьких.

У формуванні різних моделей ризикованої поведінки особлива роль належить засобам масової інформації.

Ризикована поведінка розвивається на основі певних закономірностей та мотивації, детермінується численними зовнішніми і внутрішніми чинниками. Саме ці аспекти прояву ризикованої поведінки становлять основний зміст пропонованого посібника.

Авторами здійснено аналіз сутності й змісту ризикованої поведінки у контексті більш широкого поняття – соціальної поведінки та механізмів її розвитку, розглянуто її прояви на прикладах самореалізації підлітків і молоді у тих сферах дозвілля, які потенційно є ризикованими для особистісного та, певною мірою, соціального розвитку (наприклад, в комп'ютерній ігровій діяльності, Інтернет-спілкуванні; в таких захопленнях як дідгерство, зацеперство, сталкерінг та інших, які стрімко набувають поширення), а також у контексті зміненої свідомості й епатажної поведінки в таких молодіжних субкультурах як байкери, готи, емо, металісти, падонки, панки, растамани, рокери, сатаністи, скінхеди, фрікі, хіпі та інших.

Увага авторів до молодіжних субкультур пояснюється ще й тим, що окремі з них транслиують ідеї екстремізму, расової і національної дискримінації, проповідують гедоністський чи кримінальний спосіб життя, пропагують вживання психоактивних речовин.

Отже, містять певні небезпеки й соціальні ризики. Сучасне суспільство вже не може не звертати на них уваги. Деструктивні, агресивні й радикальні формування стали представляти серйозну загрозу для громадського спокою та національної безпеки.

В посібнику розміщено ілюстративний матеріал, який дозволяє скласти більш повне уявлення про зовнішні атрибути самовираження у молодіжних субкультурах, їхню неординарність і особливості.

Посібник складається з семи розділів, зміст яких спрямований на розкриття проблеми ризикованої поведінки у контексті теорії і практичної реалізації; в різних сферах прояву та відповідальності. Сформульовані після кожного з розділів запитання спрямовані не тільки на закріплення змісту матеріалу посібника, а й на рефлексію, осмислення піднятих проблем у співвіднесенні з реальними обставинами життя і власного до них ставлення.

Особливістю цього посібника є те, що автори не наві'язують свою позицію і своє ставлення до різних проявів ризикованої пове-

дінки, а намагаються якнайбільшою мірою дати їй об'єктивне пояснення, керуючись науково-обґрунтованими підходами, тим самим допомогти кожному зробити усвідомлений вибір щодо тієї чи іншої моделі поведінки з розумінням можливих її наслідків.

Посібник пропонується для використання у роботі класних керівників, соціальних педагогів, практичних психологів, працівників кримінальної міліції у справах дітей МВС України; може використовуватися у змісті підготовки майбутніх соціальних педагогів і соціальних працівників у ВНЗ.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ РИЗИКОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЯВИЩА І ФЕНОМЕНУ

1.1. Сутність ризикованої поведінки як соціального явища

Одним із вимірів соціальності людини є її поведінка як сукупність видимих вчинків і дій, що так чи інакше зачіпають інтереси інших людей, великих та малих соціальних груп та відображають рівень засвоєння нею соціальних норм, правил, принципів життєдіяльності в умовах взаємодії з навколишнім середовищем.

Поведінка – це: процес взаємодії людини з довкіллям, обумовлений її індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю, що проявляється, переважно, у вигляді зовнішніх дій і вчинків; сукупність дій і вчинків; реакція організму на яке-небудь подразнення або вплив чогось; форма взаємодії людини і довкілля [69, с. 342].

Поведінка у соціумі завжди визначається як соціальна поведінка. Для неї характерною є спрямованість дій на перетворення соціальних умов у відповідності з інтересами і потребами людини та запитамі соціуму, в якому вона перебуває. Саме у соціальній поведінці відображається рівень соціальних потенцій особистості, її знань, умінь і навичок, набутий соціальний досвід. В основі такої поведінки завжди знаходиться система цінностей і ціннісних орієнтацій [69, с. 344]. Характер проявів соціальної поведінки залежить від особливостей взаємовідносин людини із соціумом, до якого вона належить, а сама поведінка може розглядатись як одна із форм організації психічного життя людини.

У найбільш загальному вираженні, соціальну поведінку можна класифікувати тільки за ознакою соціальної спрямованості. На цій підставі традиційно виокремлюють три основні типи поведінки:

– *просоціальну* (як соціально позитивну, на основі її оцінки з позиції дотримання соціальних норм і принципів моралі);

– *девіантну* (таку, що відрізняється від загальноприйнятих у суспільстві норм права, культури, моралі, але принципово їх не порушує). Видами девіантної поведінки є різні хімічні та нехімічні (в тому числі комп'ютерні) адикції;

– *асоціальну* (делінквентну, кримінальну), яка вирізняється високим рівнем агресії по відношенню до інших членів суспільства, насамперед, до найближчого оточення.

Однак, в останні десятиріччя у суспільстві все частіше проявляється ще один, четвертий тип соціальної поведінки – *ризикованої*. Її не завжди можна ототожнювати з девіантною поведінкою, яка виходить за межі норм. Це, швидше, необдумані та нерозсудливі вчинки, які здійснюються в особливих емоційних станах або внаслідок необізнаності чи неповної обізнаності щодо ризиків, які можуть її супроводжувати.

Ризикована поведінка – це поведінка, у результаті якої з'являється ймовірність виникнення порушення здоров'я чи інших небезпек, як для того, хто так себе поводить, так і для його оточення. Отже, ризикована поведінка є певної мірою небезпечною.

До основних причин розвитку ризикованої поведінки слід віднести:

- природну цікавість до всього нового, епатажного;
- потребу у перевірці своїх можливостей і самоствердженні;
- бажання бути поміченим, виділитись з натовпу;
- протест проти обмеженості у свободі самовираження;
- відсутність, недостатність необхідної інформації або її недостовірність щодо можливих наслідків-ризиків тих чи інших дій і вчинків;

– складні життєві обставини, що ситуативно спонукають до різних видів ризику;

– безвідповідальне ставлення до себе, своїх дій [69, с. 343].

Ризикована поведінка інтенсивно розвивається і проявляється у середовищі підлітків та молодіжної субкультури, де найбільшою мірою забезпечуються умови для самовираження і самоствердження, і де практично відсутній контроль з боку дорослих, зокрема батьків, педагогів. Окрім того, вона є характерною для дітей підліткового віку, які в силу психофізіологічних особливостей розвитку

перебувають у ситуації конфлікту чи суперечностей між претензіями (щодо визнання себе як особистості, яка має власну думку, свої потреби; свободи вибору рішень і моделі поведінки; дорослого способу життя) і можливостями такої самореалізації, оскільки подібні претензії, як правило, не визнаються батьками і педагогами або відвойовуються у гострих суперечках та протистоянні, постійних намаганнях довести правоту кожної зі сторін. Дорослі апелюють до недостатності знань і життєвого досвіду дітей, діти ж намагаються довести свою спроможність у відповідних формах поведінки. Пошук власного "Я", перевірка межі своїх можливостей і батьківського терпіння, бажання довести свою самостійність і дорослість інколи набуває крайніх форм вираження, що спричиняє тяжкі наслідки: травмування, захворювання, потрапляння в тенета кримінального світу (або в ролі жертви, або в ролі співучасника), кримінальну відповідальність і позбавлення волі, суїцид тощо. Запобіганням такому розвитку подій може бути налагодження довірливих стосунків між батьками і дітьми, а також недопустимість приниження особистості дитини у сім'ї, ігнорування її потреб і прав.

Сутністю ситуації соціального розвитку особистості у підлітковому і юнацькому віці є зміна потреб і мотивів, перебудова внутрішнього переживання, що визначає її ставлення до середовища і є рушійними силами розвитку поведінки. Це необхідно знати батькам і враховувати у процесі виховання дитини по мірі її дорослішання, отже, змінювати своє ставлення до неї, поважати її гідність та потреби, визнавати її досягнення.

Ризикова поведінка у своїх проявах багатовекторна, пов'язана з різними шкідливими звичками, ранніми і нерозбірливими статевими стосунками, вагітністю неповнолітніх, ризиками розвитку алкоголізму (в тому числі пивного), наркоманії, захворювання ВІЛ/СНІДом, потраплянням в тенета порноіндустрії, різних релігійних сект, з торгівлею людьми, іншими видами віктимізації.

Численні відхилення у поведінці від прийнятих норм, навіть незначні, у більшості випадків свідчать про наявність конфлікту між суспільними та особистісними інтересами, а також спробу людини уникнути виконання певних зобов'язань, відповідальності, подолати

свою невпевненість, компенсувати неувагу до себе та своїх потреб і проблем, захистити власну самість, перевірити свої можливості.

Як можна їх упередити чи спрогнозувати? Ця проблема постійно знаходиться у полі зору різних фахівців. Однак, питання залишається актуальним і практично не розв'язаним, а лише частково скерованим. На наш погляд, насамперед тому, що поведінка будь-якої людини має надзвичайно складну природу і потребує врахування всіх соціальних та індивідуальних складових її життя і розвитку. Свідченням тому є і відображення проблеми поведінки у різних наукових теоріях.

Як засвідчує аналіз різних літературних джерел, наука про поведінку розвивалася на кількох принципових підходах, розроблених в межах теорії особистості, а саме:

– *зміщеної активності*, яка визначається інстинктами як рушійними силами поведінки, що у реальності мають чотири основні характеристики: стан організму, мету, об'єкт, стимул. Цей підхід закладено в психодинамічну теорію особистості (З. Фрейд) [76, с. 116–118];

– *механістичному*, який ґрунтується на положеннях про те, що поведінку особистості завжди визначає вплив оточуючого середовища; що її можна достовірно визначити, передбачити і контролювати умовами оточення; що різні види поведінки розвиваються за одними й тими ж основними принципами і закономірностями; що у контролі поведінки значну роль відіграють різні підкріплення та стимули. Це положення теорії оперантного навчання (Б. Скінер) [76, с. 337–351];

– *ціннісного підкріплення*, відповідно до чого вірогідніший потенціал поведінки у специфічних ситуаціях можна передбачити на основі очікувань та ціннісного підкріплення, яке, за своєю сутністю, мінімізує покарання та максимізує заохочення; що різні типи поведінки зумовлюються наступними шістьма категоріями потреб: статусу визнання, захисту-залежності, домінування, незалежності, любові та прив'язаності, фізичного комфорту. Цей підхід закладено в теорію соціального навчання, в центрі уваги якої знаходиться прогноз поведінки людини у складних життєвих ситуаціях (Дж. Роттер) [76, с. 415–417];

– *інтеракційному*. Згідно з таким підходом, основними детермінантами поведінки є як риси характеру особистості, так і ситуаційні перемінні її життя. Це положення було запропоновано Г. Олпортом і розвинене А. Бандурою у контексті концепції само-ефективності, яка обґрунтовує вміння людини усвідомлювати власні здібності у вибудовуванні такої поведінки, яка найбільшою мірою відповідає поставленим цілям та наявній ситуації. Отже, основними детермінантами поведінки є як риси характеру особистості, так і ситуаційні перемінні її життя [76, с. 300];

– *диспозиційному*. Цей підхід ґрунтується на переконаності в тому, що поведінка людини постійно еволюціонує, змінюється і завжди є результатом тієї чи іншої конфігурації особистісних рис. Однак, визначальною для неї є базисна структура рис характеру, і саме вона впливає на поведінкові реакції і постійність поведінки людини навіть у часі та в змінених умовах життя. В цьому зв'язку Г. Олпорт зазначав, що під словами “поведінка” і “мислення” розуміються всі види людської активності [76, с. 271–303];

– *моделювання*. В його основі переконаність, що правила поведінки формуються під впливом побаченого і почутого, внаслідок спостереження за іншими – тобто, через спостереження певної моделі поведінки, яка надовго закріплюється в уяві, та за умови позитивного підкріплення, повторення відповідної моделі поведінки. Основними компонентами такого соціального наочіння через спостереження є: увага, запам'ятовування, відтворення і закріплення дії на основі позитивного підкріплення та самопідкріплення і саморегуляції шляхом встановлення певної планки власних досягнень. Вміння людини усвідомлювати свої здібності, вибудовувати власну поведінку відповідно до ситуації та поставлених завдань передбачає врахування власного попереднього досвіду успіхів та невдач, досвіду інших. Також поведінка може змінюватись під впливом вербальних переконувальних та на основі емоційних підйомів, внаслідок самоконтролю як спланованої взаємодії з найближчим оточенням. Основними кроками самоконтролю є: визначення форми поведінки, збір інформації щодо факторів впливу на поведінку, вироблення програми самоконтролю і корекції поведінки шляхом самопідкріплення (самозаохочення), самопокарання (са-

мообмеження в чомусь), планування оточення (зміна), здійснення оцінки виконання програми, її завершення шляхом уточнення умов, які дають найкращий результат у формуванні поведінки. Це положення соціально-когнітивного напрямку у теорії особистості (А. Бандура).

А. Бандура першим зміг експериментально довести вплив телевізійного насилля на соціальну поведінку. Зокрема, лонгitudними дослідженнями у період 60–80-х років ХХ століття вчені його лабораторії виявили, що часте спостереження насилля в телепрограмах дітьми 8 років спричинило їх усталено агресивну поведінку у 18 років. Також було встановлено чіткий зв'язок між кількістю таких програм і рівнем прояву агресії у тих, хто їх переглядає [76, с. 380–392].

Ці дані актуальні і дотепер, особливо з бурхливим розвитком інформаційних технологій. Подібні факти підтверджуються і даними сучасних наукових досліджень з проблеми комп'ютерних адикцій та Інтернет-залежностей;

– *мотиваційно-потребнісний підхід* пояснює поведінку людини двома глобальними категоріями мотивів: дефіцитарними (пов'язаними із задоволенням фізіологічних потреб); мотивами росту – метاپотребами (пов'язаними з розширенням світогляду, набуттям нового соціального досвіду, з актуалізацією особистісного потенціалу і досягненнями). Схематично вони знайшли своє відображення в ієрархії потреб (А. Маслоу) [76, с. 487–501];

– *компенсаторний підхід* базується на основі комплексу неповноцінності людини внаслідок її фізичних обмежених можливостей, надмірної опіки, відчуття покинутості (самотності) та певної соціальної ізоляції, або комплексу зверхності над іншими внаслідок перебільшення власних здібностей і постійного прагнення до визнання (А. Адлер) [76, с. 168–171];

– *феноменологічний підхід* ґрунтується на визнанні феноменальності природи людини, яка на рівні поведінки може розкриватися в тому, що:

➤ поведінка особистості, як і сама особистість, є унікальними у сприйнятті іншими, що часто ґрунтуються на суб'єктивному досвіді й суб'єктивному сприйнятті;

➤ різноманітні форми поведінки виявляються в умовах відсутності будь-яких обмежень;

➤ поведінку можна зрозуміти тільки на основі холистичності (у цілісному вираженні), а пояснити — з позиції “Я-концепції” “Хто Я?” в категоріях позитивного і негативного образу себе (феноменологічна теорія особистості К. Роджерса) [76, с. 529–551].

Кожен з наведених вище підходів розроблявся в межах різних теорій особистості і на прикладі різних цільових груп (клієнтів). Але, на наш погляд, у своїй сукупності вони можуть слугувати обґрунтуванню різних моделей соціальної поведінки особистості і групи. Прийняття такої сукупності є просто необхідним, оскільки соціальне середовище складається з різних типів суб’єктів, що обумовлює і множинність поведінкових реакцій, механізмів їх формування та детермінованість різними чинниками зовнішнього і внутрішнього життя. Всі названі підходи тією чи іншою мірою розкривають основні характеристики різних моделей поведінки, а у своїй сукупності пояснюють особливості її формування, прояву і сприйняття в оцінці інших та самооцінці. Ігнорування будь-якого із них обмежить уявлення про соціальну поведінку у її багатовекторності і багатовимірності.

Таким чином, логічно стверджувати, що:

- соціальний сенс поведінки виявляється у спілкуванні та різних видах діяльності, що відображають соціальні позиції та соціальні установки суб’єктів такого спілкування;
- сутність соціальної поведінки найбільшою мірою розкривається у контексті групової поведінки людини;
- соціальна поведінка є багатоаспектною як у своїх проявах, так і щодо її пояснення.

Отже, **ризикована поведінка** — це тип соціальної поведінки, що сприймається як необдумані та нерозсудливі вчинки, які здійснюються в особливих емоційних станах або внаслідок необізнаності чи недостатньої поінформованості відносно ризиків, що можуть її супроводжувати, і в результаті якої є ймовірність виникнення порушення здоров’я чи інших небезпек, як для того, хто так себе поводить, так і для його оточення.

1.2. Мотивація та основні механізми розвитку соціальної поведінки

Поведінка особистості тісно пов’язана з її актуальними соціальними потребами і значною мірою детермінується ієрархією її мотивів. До актуальних соціальних потреб, в першу чергу, відносяться ті, що пов’язані з потребами:

– *перебування у групі* (колективі) *собі подібних* (за віком, інтересами, поглядами, переконаннями тощо);

– *спілкування та самореалізації* у своїх потенціях.

До актуальних соціальних мотивів поведінки відносяться ті, що пов’язані, насамперед, із:

– *особливостями сприйняття* себе та оточуючих;

– *взаєминами* з іншими.

Ієрархія мотивів формується відповідно до уявлень про ідеал, необхідне і під впливом різних соціальних ситуацій та соціокультурних умов того середовища, в якому особистість перебуває.

Існують різні класифікації соціальної поведінки, зокрема: М. Вебера (за критерієм раціональності), Ч. Анковика (за критерієм соціально-культурної обумовленості), Дж. Келуджера (за критерієм ціннісної орієнтації), К. Левина (за критеріями потреб та індивідуального реагування на ситуації). Така типологічна різноманітність свідчить про широкий діапазон мотивації щодо соціальної поведінки, обумовленої об’єктивними і суб’єктивними чинниками соціального життя.

Мотивація соціальної поведінки також може бути представлена на основі певної типології, розробленої на основі теоретичного узагальнення. До основних мотивів соціальної поведінки можна віднести наступні:

– *мотив досягнення людини* (він реалізується в активних прагненнях до високих результатів своєї діяльності, професійної успішності, високого життєвого комфорту, духовного удосконалення, переваг над іншими тощо). Його розвитку сприяє здатність особистості пов’язувати досягнуті результати з цілеспрямованими діями і затраченими зусиллями, її інтелектуальний рівень;

– *мотив афіліації* (розкривається на рівні встановлення, підтримки, збереження гарних людських стосунків з іншими, насам-

перед, з представниками референтної групи, усвідомлення їхньої цінності);

– *мотив влади* (формується, як правило, на основі комплексів неповноцінності чи завищеної самооцінки людини. Реалізується в різних видах поведінки, спрямованої на контроль над іншими людьми, їх залякування, примус, маніпулювання їхньою свідомістю, шантаж).

Осмислення визначених мотивів дозволяє зробити висновок, що в реальному житті вони практично не зустрічаються у “чистому” вигляді, хоча їх чітко домінування можна прослідкувати на прикладі окремих осіб та в окремих соціальних ситуаціях самоствердження. Здебільшого такі мотиви зустрічаються у комбінованому вигляді і ситуативно виходять на домінуючі позиції у системі мотивації соціальної поведінки особистості.

Отже, мотивація не ототожнюється з мотивами, а представляє собою динамічну категорію, яка системно включає в себе не тільки мотиви, а й потреби, що визначають поведінку особистості в тій чи іншій соціальній ситуації і, певною мірою, можуть визначатися як готовність діяти певним чином для досягнення поставленої мети на основі розуміння цінності досягнення успіху та оцінки власних здібностей і зусиль, яких необхідно для цього докласти, у їх сукупності.

Динамічність визначається ієрархією мотивів і потреб у часі та в ситуації, значимістю і цінністю самої мети, самооцінкою власних здібностей, об'єктивною оцінкою затрат зусиль та часу, які необхідні для досягнення поставленої мети. Така факторна зумовленість динаміки мотивації соціальної поведінки особистості дозволяє зробити висновок про те, що по мірі дорослішання людини, зміни ситуації її соціального розвитку і соціальних домагань, збагачення її соціального досвіду на основі досягнень і втрат, відповідного самопізнання і самовдосконалення у цьому процесі мотивація соціальної поведінки може змінюватись. Що чітко простежується у процесі дорослішання дитини та на прикладах різних поколінь.

1.3. Закономірності розвитку соціальної поведінки підростаючої особистості

Очевидно, що передумови розвитку соціальної поведінки, її мотивації спостерігаються вже у ранньому дитинстві, коли діти в сво-

їх оцінках різних фактів, ситуацій, ставлень ще залежні та орієнтовані на оцінки найближчих дорослих. Для цього періоду розвитку дитини у її поведінці характерне наслідування, яке підкріплюється оцінками з боку найближчого оточення. Значний вплив на розвиток соціальної поведінки дитини у цьому віці має потреба у спілкуванні, ступінь її прив'язаності до батьків, емоційна захищеність і контакт з іншими дітьми.

У дошкільному віці дитини вже достатньо чітко прослідковуються певні лінії соціальної поведінки. Їхньому оформленню значною мірою, на наш погляд, сприяють групові ігри, особливо сюжетні, соціально-рольові та на соціально-побутові теми, які стимулюють розвиток мотивів соціальної поведінки, і, насамперед, мотиви досягнень, афіліації і просоціальної поведінки, яка розкривається на рівні бажань (бути першими, кращими, обов'язково виграти, привернути до себе увагу) і фактів допомоги (малі діти прагнуть до спільної діяльності з дорослими, хочуть допомагати – прибирати в кімнаті, мити посуд, нести мамину сумку, подати татові пульт чи викрутку тощо), співчуття та співпереживання (вони притуляються, погладжують, цілують, жаліють того, хто плаче, сумує, втомився), в альтруїзмі (завжди готові щось зробити для інших просто так, безкорисливо). Значною мірою розвитку і закріпленню моделей соціальної поведінки сприяють постійні контакти з ровесниками, наявність серед них друзів, а також приклади поведінки батьків, старших братів і сестричок, інших близьких людей.

У молодшому шкільному віці, внаслідок зміни ситуації соціального розвитку дитини у зв'язку з тим, що вона отримує новий статус (стає учнем), потрапляє в нове соціальне середовище (шкільне), розширює коло свого спілкування (однокласники), включається в інший режим роботи (навчальний процес), який поступово стає провідним видом діяльності, розширюється діапазон і поглиблюється зміст вимог, які до неї висуваються, спостерігається диференціація у свідомості дитини тих факторів, від яких залежить досягнення цілей, пов'язаних з мотивами соціальної поведінки, формування власних адекватних оцінок і самооцінок у цих досягненнях, акцентування уваги на міжособистісних взаєминах.

Молодші школярі завжди проявляють готовність прийти на допомогу тим, хто її потребує, але, як правило, ще не мають чітких соціальних мотивів: у цьому віці для них просто важливо не бути самотніми (саме тому вони з таким задоволенням включаються у виконання різних групових завдань, емоційно реагують на вдачі і невдачі всього класу, переживаючи їх як власні. Однак, мотив досягнення в різних видах діяльності простежується як один із домінуючих. Очевидно, цим можна пояснити наявні у молодших школярів з цього приводу ревності, конкуренцію дітей, їхні переживання і страхи, які в крайніх випадках навіть спричиняють суїцидальну поведінку.

У підлітковому віці діти, як правило, диференційовано виокремлюють і дають оцінки різним видам соціальної поведінки. Однак, самі оцінки ще достатньо суб'єктивні, емоційно забарвлені, знаходяться у площині крайніх проявів. Безпосередній прояв соціальної поведінки не має чітких тенденцій, оскільки знаходиться у діапазоні оцінок доброго і поганого, а також детермінується потребами визнання, активного включення у колектив ровесників і, у зв'язку з цим, страхами бути знехтуваними. На основі цих потреб підлітками легко маніпулюють, оскільки у них ще немає достатніх знань і життєвого досвіду, щоб мати свою чітку життєву позицію, свої переконання – за такі вони досить часто видають позиції та переконання інших, найбільш значимих для них осіб з референтної групи. Готовність підлітків прийти на допомогу іншому, найчастіше, визначається не стільки потребою в цьому інших, скільки особистісним ставленням до конкретної людини, її сприйняттям як хорошої чи поганої.

У площині такого суб'єктивного ставлення можна шукати і пояснення щодо проявів жорстокості підлітків у колективі ровесників чи по відношенню до інших, які викликають у них певні негативні емоції. Якщо говорити про модель групової поведінки підлітків, то у фактах їхньої жорстокості (навіть до випадкових осіб, до яких підлітки просто чіпляються від нудьги і бажання “розвеселитися”, “показати своє героїство”, “сміливість”, “уміння битися” тощо, що досить часто зустрічається у реальному житті) значну роль відіграє фактор “натовпу”, коли всі діють солідарно, “як один”, певна анонім-

ність (можливість заперечувати, казати “це не я”) та фактор “групової, солідарної сили”, який майже завжди гарантує переваги, дає надію уникнути персональної відповідальності. Але підлітки, здебільшого, не знають про те, що групове скоєння злочину є обтяжливою обставиною, і передбачає більш серйозну відповідальність.

Як правило, у такому процесі самоствердження групи завжди є призвідник, лідер (неформальний лідер), авторитет якого також вибудовується на силі, залякуваннях, примусі, шантажуванні, маніпуляціях. Його бояться і виконують його команди, навіть якщо вони суперечать бажанню і неприйнятні з позиції норм і моралі. Це особливо яскраво проявляється у неформальних малих групах асоціальної спрямованості або в тих групах, які ще не набули такої спрямованості, але їхні лідери вже мають досвід асоціальної, кримінальної поведінки. Тому так важливо батькам знати про те, з ким товаришують їхні діти, хто є їхнім найближчим колом спілкування, як вони проводять своє дозвілля.

В оцінці ризиків поведінки підлітків обов'язково необхідно усвідомлювати, що у мотивації їхньої соціальної поведінки домінують мотиви солідарності (в основі яких страх бути знехтуваними) та особистісних досягнень. Тому батькам необхідно докладати зусиль, щоб ці мотиви задовольнялися, насамперед, у сім'ї (сім'я це також мала група), у її колективних справах, інтересах, спільному дозвіллі, а також у позитивних оцінках дітей. Постійна критика особистості дитини, її неуміlostей, невдач формує негативне ставлення до батьків, бажання уникати з ними спілкування, втікати на вулицю до тих, для кого вони значимі і де мають визнання, приймають їх такими, якими вони є. Вуличне середовище формує особистість відповідно до своїх уявлень про “правильне” і “неправильне”, “добро” і “зло”, свої цінності. На жаль, вони часто виходять за межі соціально і морально прийнятних.

У старшому шкільному віці діти усвідомлюють і об'єктивно оцінюють можливі вигоди і втрати у контексті різних моделей соціальної поведінки. Як доводять спостереження, у старшому шкільному віці діти можуть достатньо точно оцінювати і зіставляти між собою цілі тієї чи іншої поведінки, засоби їх досягнення, їх доступність та правомірність, а також прогнозувати можливий її соціальний ре-

зультат. Вони значно більшою мірою цікавляться сутністю різних соціальних мотивів, аналізом мотивів власної поведінки і схильні до того, щоб аналізувати соціальні вчинки інших людей. У такому аналізі їх особливо цікавить моральний аспект поведінки і моральна оцінка відповідних вчинків. Це значною мірою позначається і на прийнятті ними рішення про те, допомагати чи не допомагати іншим, адже в його основу покладається оцінка не тільки того, чи справді така допомога необхідна, чому саме потрібно допомагати, але й які наслідки може мати така допомога для кожної із сторін, що подумає з цього приводу оточення.

Отже, готовність прийти на допомогу іншому і її надання у цьому віковому періоді (юності) виявляються вже на основі оцінки об'єктивної необхідності такої допомоги. У соціальній поведінці старшокласників вже достатньо чітко простежується планування міжособистісних контактів, встановлення гарних взаємин з тими чи іншими людьми. Мотивація соціальної поведінки старшокласників орієнтована на соціальну успішність і формується на основі усвідомлення соціальних очікувань, власних можливостей і соціальних домагань. Тобто, корелюється з актуальними потребами у розвитку і самореалізації особистості цього віку, її соціального становлення.

Таким чином, на підставі викладеного вище можна зробити наступні висновки:

– соціальна поведінка особистості формується на основі її соціальної мотивації, зокрема: соціальних потреб щодо приналежності до соціальної групи (чи груп), потребами спілкування, потребами повноцінної самореалізації і потребами соціального визнання;

– структуру мотивації соціальної поведінки складають сукупність уявлень про: мотиви такої поведінки, оцінку ймовірності їх досягнення у конкретній ситуації, цінність того чи іншого досягнення, оцінку власних здібностей і необхідних зусиль для досягнення поставленої мети;

– домінуючим мотивом соціальної поведінки особистості можна вважати мотив соціальних досягнень, який на кожному з етапів її соціального розвитку наповнюється конкретним змістом, відповідно до актуальних потреб розвитку і самореалізації, індивідуальних можливостей і здібностей;

– прослідковується певна закономірність у формуванні соціальної поведінки особистості на кожному етапі її розвитку, яка відображає схожість механізмів її формування, певну наступність, постійне збагачення змісту і форм по мірі виникнення нових потреб, накопичення соціального досвіду на особистісному рівні, його адекватної оцінки та врахування, а також обумовленість соціальними нормами і правилами, індивідуальними можливостями і здібностями, соціальними очікуваннями референтної групи та власними амбіціям (соціальними домаганнями).

Питання на закріплення:

1. Обґрунтуйте визначення понять "соціальна поведінка" і "ризикована поведінка".
2. Які основні мотиви і закономірності розвитку соціальної поведінки особистості і групи?
3. Спробуйте визначити домінуючі мотиви власної поведінки.

РОЗДІЛ 2.

Явища “мобінгу” і “булінгу” у взаємовідносинах групи та особистості

2.1. Сутнісна характеристика явища “мобінгу” і “булінгу”

Ризикована поведінка досить чітко виявляється у системі відносин “домінування – підкорення”, які складаються між окремими людьми чи соціальними групами. Такі відносини можуть мати як відкритий, так і прихований характер і проявляться у різних фактах та наслідках. Розглянемо їх на прикладі явищ мобінгу і булінгу, які пронизують практично всі сфери соціального життя, особливо у контексті взаємовідносин особистості і групи, але ще недостатньо дослідженні та сформульовані на понятійному рівні.

На сьогодні до визначення таких понять найбільш наближено дійшли фахівці з юриспруденції та соціальної психології. У міжнародній судовій практиці під поняттям “мобінг” розуміється несправедливе ставлення та знущання, дискримінація залежних осіб з боку тих, хто виконує функцію, наприклад, роботодавця чи колега або більш авторитетного члена групи, лідера (формального чи неформального).

У психології його пов'язують, в першу чергу, з психологічним насиллям і виокремлюють два види мобінгу: вертикальний (від лідера – авторитетної особи, керівництва – його ще називають терміном “босинг”) і горизонтальний – на рівні членів групи.

Вертикальний мобінг також визначається поняттям “булінг”. Булінг – це регулярна негативна поведінка одного з членів групи стосовно інших її членів або групи в цілому.

Поняття “мобінг” утворене від англійського слова *mob* – “натовп” – і за своєю суттю означає психологічні утиски та насилля над особистістю, які вчиняються переважно групою. Його не прийнято перекладати на інші мови.

Вперше подібні явища були описані шведським психологом Х. Лейманом за результатами дослідження, яке було проведене ним на початку 80-х років XX століття у виробничих колективах. Він охарактеризував його як “психологічний терор”, який виявляється у систематично повторювальному ворожому і неетичному поводженні з іншими. Цікавим є те, що Х. Лейман визначив 45 варіацій подібної поведінки.

Поняття “булінг” було введено у 90-х роках XX століття англійським журналістом Е. Адамсом, також у контексті опису специфічних виробничих відносин.

У книзі “Насилля на роботі” (“*Violence at Work*”), виданій Міжнародним бюро праці у 1998 році, мобінг і булінг згадуються у тому ж смислового ряді, що й убивство, зґвалтування чи пограбування.

За оцінками різних фахівців (Л. Гайнеман, Г. Гогіташвілі, К. Дамбач, Н. Девенпорт, К. Коллодей, В. Лапін, О. Матвійчук, Н. Наріцин, І. Філіпова), найбільш суттєвою характеристикою названих явищ є те, що вони визначаються тільки тоді, коли мають не одноразові, а систематичні, регулярно повторювальні прояви у поведінці та ставленнях, які виходять за межі доброзичливих чи соціально-схвалювальних норм.

Осмислення різних підходів до трактування понять “мобінг” і “булінг” дає підстави зробити висновок, що, незважаючи на високий до них інтерес, ще й на сьогодні вони є недостатньо розведеними і часто вживаються як взаємозамінні. Це спонукає до необхідності у їх визначенні спиратися, насамперед, на ті сутнісні характеристики, які є найбільш принциповими. До таких ми відносимо кількісні показники суб'єктів насилля: мобінг завжди відбувається у групі і проявляється в актах насилля групи над особистістю, тобто, роль агресора відносно особистості виконує саме група. У свою чергу булінг вчиняється не групою, а однією особою, яка з певною метою “тисне” на групу чи її окремих членів (яскравим прикладом цього може бути авторитарна і безкомпромісна позиція формального чи неформального лідера відносно інших та його систематичні і публічно висловлювані невдоволення, критика, присікування, висміювання, дорікання, “цькування” чи переслі-

дування окремих осіб або протистояння по відношенню до групи свого членства, в основі яких суб'єктивні ставлення, а не об'єктивна оцінка).

Проблеми мобінгу та булінгу були відомі завжди, однак особливого поширення набули в останні десятиріччя, що пов'язується з інтенсивними процесами стратифікації суспільства, утворення офісних і бізнесових компаній, де безумовно домінуюча роль відводиться їх одноосібному керівництву, а також зі зростанням професійної і міжособистісної конкуренції та відсутністю достатнього рівня контролю і відповідальності за порушення прав кожного на самовираження, самореалізацію і повагу власної гідності.

Актуальність їх вивчення і профілактики цих соціально-педагогічних явищ обумовлюється як масштабами поширення, так і тими наслідками, які вони спричиняють. Особливо це помітно у середовищі школярів підліткового і старшого шкільного віку та у невеликих виробничих колективах, де спостерігаються крайні форми їхнього вираження з тяжкими наслідками для тих, хто стає жертвами. Кількість таких жертв щорічно зростає, що підтверджує статистика окремих європейських держав, які відслідковують цю ситуацію. За оцінками фахівців, наприклад, Німеччини, в країні щорічно жертвами стають не менше як 1,5 млн осіб, з яких близько 10% вчиняють з цієї причини самогубства [94]. На жаль, в Україні подібної статистики не ведеться, однак є підстави робити висновки про те, що такі дані також були б високими. Отже, проблема виходить за межі взаємин міжособистісного рівня і локального характеру та набуває значного соціального резонансу.

2.2. Потенційні жертви, причини та механізми розвитку “мобінгу” і “булінгу”

Передумовою розвитку мобінгу у будь-якій соціальній і віковій групі може бути очевидна несхожість потенційної жертви на інших – “не така, як усі” – в чомусь краща чи в чомусь гірша, а також її відповідна самооцінка. Особливо помітний мобінг спостерігається по відношенню до яскравих особистостей, а також тих, хто в силу певного нестандартного мислення чи труднощів комунікації часто

веде відособлений спосіб життя. Такі особистості тяжко переносять акти мобінгу, зокрема “підкилимові” інтриги, систематичне “цькування” і перебування в ситуаціях постійного стресу, більшою мірою схильні на цій основі до нервових зривів і втрати здоров'я, які можуть проявитися також і як віддалені наслідки.

Жертвами мобінгу та булінгу стають як аутсайтери колективів, так і найбільш яскраві, сильні особистості – їхня інакшість і самотність. І в першому, і в другому прикладі присутня підвищена небезпека як для самої групи, жертви мобінгу, так і тієї інституції в цілому, де таке явище присутнє – воно руйнує її зсередини, порушує баланс сил і гармонійний мікроклімат, слугує підставою до крайнього загострення ситуації для обох сторін і може мати тяжкі наслідки для жертви (заподіяння шкоди фізичному чи психічному здоров'ю, доведення до самогубства, вбивство) та негативний соціальний ефект, який виявляється у порушеному статусі особистості.

Основними механізмами розвитку мобінгу і булінгу є, як правило, заздрощі та конкуренція, неприйняття інакшості, бажання підкорити когось власній волі, витіснити когось із групи (колективу), принизити, страх. Основними засобами – штучно створені інтриги, плітки, донесення до значимих осіб у групі неправдивої і спеціально викривленої інформації, поширення безпідставних чуток, систематична публічна критика і осмикування (з будь-яких причин), маніпулювання і залякування, необ'єктивно низька або негативна оцінка роботи чи навчальної успішності, ігнорування, умисне невизнання, замовчування досягнень чи успіхів – натомість акцентування на якихось невдачах, навіть якщо вони є незначними (тим самим формування образу невдахи, некомпетентної чи просто непорядної людини), систематичне нав'язування своїх поглядів та способу життя, перенавантаження різними завданнями і видами робіт, блокування ініціатив, налаштовування одних членів групи проти інших, сексуальні домагання, соціальна ізоляція тощо.

Типовою характеристикою булерів є те, що вони періодично можуть змінювати об'єкти булерства, однак у них завжди актуальною залишається потреба мати жертву, а тому в цій ролі періодично бувають різні члени групи. Скритими причинами такої поведінки тих, хто вчиняє булінг, може бути невпевненість або наявність ін-

ших комплексів. Характерною їх рисою є самозакоханість. Також показовим є патологічне небажання вважати чи визнавати свою поведінку деструктивною. На глибоке переконання булера (який себе таким ніколи не визнає), проблема не в ньому самому, а у поведінці його жертви. Його вмилі маніпулювання, хитрощі, неправдивість призводять до того, що жертва з часом починає сумніватися у власних силах, знаннях та здібностях, що робить її безсилою у такому протистоянні.

Можна вважати, що засобами булінгу його носії намагаються реалізувати привабливі для них основні життєві стратегії, їх відображення спостерігається у наступних моделях поведінки (серед таких можна виокремити вісім), які спрямовані на те, щоб:

- створити в групі бажане про себе враження (сильного, владного, доброго, компетентного і т. п.);
- завоювати авторитет і безумовну повагу;
- задовольнити потребу у постійному визнанні власної компетентності і правоти;
- керувати людьми і їх відносинами, контролювати всі інформаційні потоки та рішення;
- бути наближеним до керівництва, бути в ситуації “улюбленця”;
- бути спостерігачем людських пристрастей та майстерним їх розпалювачем, тим самим емоційно підживлюватись, відчувати себе “ляльководом”;
- позбутися конкурентів чи негодних осіб;
- самостверджуватись і отримувати життєві блага за рахунок інших.

Як у реальному житті може проявлятися мобінг та булінг? Розглянемо ці явища на конкретних і типових прикладах. Розпочнемо з прикладів шкільного і молодіжного життя.

У шкільному чи молодіжному середовищі мобінг, найчастіше, чиниться у малих формальних та неформальних групах. У навчальних закладах формальними вважаються шкільні класи (академічні групи), неформальними – стихійно утворені невеликі групи всередині формальної. Школярі та учнівська молодь знущаються, висміюють своїх ровесників чи менших за віком, які з різних причин виокремлюються у їхньому середовищі, наприклад:

– не так вдягаються (гірше чи краще; не так, як вважається модним);

– краще (гірше) інших навчаються;

– не беруть участі у різних сумнівних витівках;

– є фізично слабшими або нездатними себе відстояти і захистити;

– викликають певні заздрощі (сімейним благополуччям, здібностями і талантами, досягнутими успіхами, доступом до більших можливостей; певними дорогими речами, власниками яких вони є).

Як правило, саме такі діти часто стають знехтуваними у групі ровесників, їм, часто з надуманих причин, оголошуються бойкоти або їх обирають на роль відповідальних за все те, що не влаштовує групу – програш команди, відставання в якихось інших показниках класу у порівнянні з іншими, невдоволення вчителя, конфліктність всередині класу, ябедництво, нашіптування, обмовляння, крадіжки та інше. Проведені дослідження лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України засвідчують, що практично у кожному з класів середньої і старшої школи є знехтувані діти – 1–3 особи, з якими не хочуть спілкуватися і дружити, які є постійними об'єктами насмішок чи знущань.

Численні реальні факти підтверджують особливу вигадливість школярів (зокрема, підліткового віку) і молоді щодо форм здійснення мобінгу та його жорстокості (наприклад, систематичне відбирання грошей і висування “рахунків”, “постановку на лічильник”, побиття, гасіння на тилі цигарок, групового сексуального насилля, “облизування черевиків”, поширення фото оголеного тіла жертви серед однокласників чи у соціальних мережах тощо).

Можна допустити, що в міру вікових особливостей розвитку та недостатності життєвого досвіду, безвідповідальності за власні вчинки і дії, викривлених уявлень про авторитет, особистісних деформацій акти групового насилля над особистістю досить часто його учасниками фіксуються на мобільні телефони та викладаються в соціальні мережі – з метою самохизування та самоствердження у колективі ровесників, на їх переконання, як “сильних і впливових, яких потрібно боятися, і з якими необхідно рахуватися”. Однак, саме завдяки таким відео факти подібного насилля, як правило, роз-

кривають і по них порушуються кримінальні справи. Проте, тривогу викликає підвищений інтерес до перегляду подібних відео дітьми і молоддю та їх зацікавлене Інтернет-обговорення, в якому мало осуду, а більше присутнє смакування подробиць і висміювання жертви насилля. Характерною і надзвичайно тривожною особливістю розвитку мобінгу та булінгу у середовищі підлітків є те, що воно досить часто здійснюється невмотивовано, а просто так, як кажуть його суб'єкти: “від нудьги”, “з метою розважитись” тощо.

Яскравими прикладами відтворення мобінгу на екранах можуть слугувати загальновідомий фільм “Чучело”, відзнятий ще у 80-х роках ХХ століття та більш сучасні фільми, зокрема “Клас” (2007) та “Школа” (2009). Що ще раз підтверджує незалежність самого явища відплинності часу.

Необхідно визнати той факт, що інколи передумови для мобінгу у шкільному середовищі створюють окремі вчителі, у яких низька педагогічна культура і відсутній педагогічний такт у спілкуванні зі школярами. Саме вчителі нерідко дозволяють собі припинювати образливими словами школярів, які або мають низьку успішність, або виокремлюються демонстративною поведінкою чи зовнішністю, і роблять це систематично та у присутності інших учнів, яких вони намагаються у цьому зробити своїми союзниками. З їхньої подачі інколи з'являються образливі прізвиська, розпочинається прискіпування, насміхання над такими учнями у колі ровесників. Також провина покладається на тих учителів, які намагаються не помічати жорстокості у стосунках між школярами, тим самим неусвідомлено їм потурають. З практики, зокрема за даними наших досліджень, відомо, що вчителі, у тому числі і класні керівники, недостатньо володіють інформацією про взаємовідносини дітей у класі. На свій захист у подібних ситуаціях причиною недостатньої уваги до проблеми вони вважають перенаповненість шкільних класів, надмірну завантаженість роботою або, навпаки, малу кількість годин у класі, що ускладнює можливість систематичного спостереження за дітьми. Більшість опитаних учителів вважають мобінг природним атрибутом підліткових груп. Однак, це помилкова і небезпечна позиція, яка досить часто обертається життєвими трагедіями.

2.3. Шляхи профілактики “мобінгу” і “булінгу” у шкільному середовищі, в групах ровесників та виробничих колективах

Профілактикою мобінгу у шкільному середовищі та у групах ровесників можуть стати довірливі стосунки школярів з батьками, оскільки, з різних причин, дітям (як, до речі, і дорослим) важко розібратися у складних взаєминах з однокласниками, зрозуміти потенційні ризики і те, хто може бути їх джерелом і носієм. Однак, батькам необхідно виявляти високий рівень чутливості і толерантності до емоційних станів дитини, не тиснути на неї, якщо вона не хоче вплутувати їх у свої проблеми – натиском можна нічого не добитися, а тільки ще більше ускладнити ситуацію. Варто пам'ятати, що довірливі стосунки формуються з раннього дитинства і повинні підтримуватись протягом всього життя – це може убезпечити дитину від багатьох бід. А якщо є реальне відчуття загрози для дитини, її краще перевести до іншої школи, інколи навіть змінити місце проживання.

Як засвідчує аналіз міжнародного і вітчизняного досвіду, відомих конкретних ситуацій, проблеми мобінгу і булінгу є надзвичайно складними для подолання. Вони набувають розголосу тільки в крайніх проявах – в інших є достатньо прихованими, такими, що, як правило, не виносяться за межі конкретної соціальної групи. Причиною цього є поширені стереотипні соціальні установки щодо небажаності “виносити сміття з хати” та “винуватості у всьому жертви”. Проте все ж існує міжнародний досвід щодо законодавчого упередження та подолання такого явища. Прикладом можна вважати Німеччину, Францію, Швецію, де вже прийняті відповідні закони, які захищають від мобінгу, зокрема, моральних і сексуальних переслідувань на робочих місцях. В інших європейських країнах також розробляються подібні законопроекти. Характерним для них є те, що відповідальність за мобінг та булінг на робочих місцях, в першу чергу, несе керівництво підприємства чи установи.

В Україні можна вважати, що мобінг як явище, зокрема доведені його факти, також карається законом, зокрема у відповідності до Кримінального та Цивільного кодексу України. Однак, термінологічно

він не прописаний у чинному законодавстві, окрім того проблема полягає в тому, що:

- 1) далеко не всі жертви звертаються з позовами;
- 2) його часто важко довести, оскільки свідками, як правило, є зацікавлені особи, тобто ті, хто сам брав участь в актах насилля;
- 3) ще дуже пасивним залишається громадянське суспільство – мало охочих втручатися у хід мобінгу, перешкоджати йому (з остраху самому стати жертвою чи від байдужості до долі інших);
- 4) чітко не прописаний механізм покарання винуватців насилля, що дозволяє такого покарання уникати або отримувати його у найбільш послаблених видах;
- 5) в цілому явище до певного часу має прихований характер і виявляється на пізніх стадіях, коли практично неможливо йому запобігти, і доводиться мати справу з його наслідками.

На наш погляд, це актуалізує проблему не тільки вдосконалення чинного законодавства, активізації громадянського суспільства (в першу чергу найближчого оточення та свідків), а й самозахисту.

З метою самозахисту потрібно, найперше, відмовитись від ролі жертви, по можливості змінити групу спілкування, в якій чиниться мобінг чи булінг, або місце роботи. Для школярів виходом із ситуації може бути зміна школи та відмова від членства у такій групі ровесників. У виробничому колективі на захист жертви повинна вставати профспілка, основним призначенням якої є захист законних прав членів профспілки. Також можна подати судовий позов на винуватців мобінгу як на відшкодування моральної шкоди, так і фізичних втрат (якщо вони є).

Певним засобом психологічної допомоги і консультування може бути звернення до “Телефону довіри” – спеціально створеної соціальної служби. В європейських країнах, а також в Австралії, США існують телефонні “гарячі лінії” і громадські організації, які захищають права жертв. У будь-якому разі ситуації мобінгу та булінгу повинні ставати предметом аналізу і самоаналізу.

Ефективним способом превенції та подолання мобінгу і булінгу у шкільному та студентському середовищі можуть бути: встановлення довірливих стосунків між педагогами і школярами (студентською молоддю) – це дозволить вчасно помітити неблагополуччя;

увага саме до малих груп, які виникають стихійно та неформальних лідерів, навколо яких, як правило, гуртуються (адже вони, насамперед, знаходяться в зоні ризику).

Як у навчальних, так і у виробничих колективах необхідно припиняти різні інтриги, намагатися забезпечувати зворотній зв'язок та докладати зусиль до створення сприятливого позитивного психологічного мікроклімату, соціальної реабілітації жертв, а також забезпечення духовної, змістовної і цікавої зайнятості у сфері дозвілля, чіткої організації навчального і виробничого процесу. В цьому процесі особлива роль може покладатися на соціальних педагогів і практичних психологів, їх посередництву у профілактиці та владнанні конфліктних ситуацій. Ефективними також можуть виявитись соціально-педагогічні тренінги, інформатизація життя колективу.

Прикладом може слугувати соціальний проект “*Gemeinsam Klasse sein*” для учнів 5–7 класів 12 гамбурзьких шкіл Німеччини, в межах якого проводились тренінги з використанням превентивних методик боротьби з мобінгом, які були розроблені за участі *techniker Krankenkasse* – міського відомства освіти Університетської клініки Еппендорф і консультативного центру при земельному Інституті підвищення кваліфікації вчителів. В них активно використовувались фільми, рольові ігри, дискусії зі школярами, учителями і батьками на тему “Мобінг”. Особлива увага при цьому приділялася, зокрема: ролі вчителів, на яких покладається основна відповідальність за розпізнавання проблеми у шкільному середовищі і кваліфіковане в неї втручання; створенню спеціального сайту для школярів, де вони можуть відверто обговорювати подібні ситуації.

Також прикладом може слугувати спеціально створена програма превентивних заходів щодо мобінгу в школах Німеччини, яка успішно впроваджується в гімназії Petrinum з Реклінгхаузену. Її учасників (школярів) навчають не тільки розпізнавати мобінг і боротися з ним, а й готують їх до ролі “*Pate*” – “шефів” з числа старшокласників, які допомагають і захищають тих, хто цього потребує. Таким чином вони стають довіреними особами, шефами для молодших учнів. За посередництва такої системи самоорганізації у школі створюється атмосфера довірливого спілкування та научіння поважливого і толерантного ставлення школярів одне

до одного. З цього приводу варто зазначити, що за часів СРСР в Україні у навчальних закладах та у виробничих колективах також ефективно працював інститут наставництва (шефства), коли старші і більш досвідчені брали під опіку й захист менших та більш слабких, вони ж певною мірою поділяли відповідальність і за поведінку підшефного. Нині в Україні ця практика практично зруйнована і втрачена, але ефективно використовується у зарубіжному досвіді, в тому числі у навчальних закладах.

Просвітницька робота в гімназії *Petrinum* з Реклінгхаузена на тему “Мобінг” розпочинається з 5-го класу – старшокласники беруть молодших школярів під свою опіку, організовують разом з ними змістовне дозвілля у позаурочний час. Вони докладають зусиль для того, щоб шкільний клас став дружною командою, в якій не існує таємниць. З мобелерами проводяться не тільки роз’яснювальні бесіди та умовляння. В крайніх випадках порушуються питання і відбувається застосування штрафних санкцій – від заборон на участь у шкільних поїздках до виключення зі школи. Також відповідна робота проводиться з педагогічним колективом. У цілому школа позиціонує себе як заклад, який все робить для того, щоб жоден з її учнів не був знехтуваним. І така позиція заслуговує на велику повагу і визнання.

Вважаємо, що за своєю соціальною значущістю і особистісними та соціальними наслідками проблеми мобінгу і булінгу можуть стати предметом спеціального дослідження та широкого громадського обговорення.

Питання на закріплення:

1. Які види насилля над особистістю називаються “мобінгом” та “булінгом”?
2. Чи знаєте Ви такі факти і як до них ставитесь?
3. Як можна забезпечити профілактику насилля у взаєминах групи і особистості? Запропонуйте власне бачення вирішення цієї проблеми.

РОЗДІЛ 3.

ЕПАТАЖНІ МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ, ЇХ ВПЛИВ НА ПОВЕДІНКУ ОСОБИСТОСТІ ТА ГРУПИ

3.1. Загальна характеристика субкультури

Сприятливим середовищем для розвитку ризикованої поведінки можна вважати специфічні молодіжні субкультури. Вони розвиваються як види культури. Під культурою розуміються переконання, цінності, які є спільними для певної групи людей, що слугують для упорядкування досвіду і регуляції поведінки членів цієї групи. Система норм і цінностей, що відрізняють певну групу від інших, називається субкультурою.

Отже, **субкультура** – це сукупність специфічних соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків та ін.), які впливають на стиль життя і мислення певних реальних груп людей і дозволяють їм усвідомити себе як “Ми”, відмінного від “Вони” (інших представників соціуму). Субкультура представляє собою, в основному, трансформацію загальноприйнятих цінностей у залежності від національної, конфесійної, групової приналежності. Такі цінності, як правило, приймаються чи схвалюються у даній соціальній групі і можуть не сприйматися іншими. Тому в силу своїх особливостей залишаються “замкненими” в межах цієї групи. Розрізняють національну, регіональну, дорослу, дитячу, маргінальну та інші субкультури [69, с. 468]. Серед маргінальних субкультур особливе місце займають молодіжні субкультури.

Субкультури містять системи внутрішніх правил (групові правила і стандарти), які дозволяють їхнім членам ідентифікуватись одне з одним. Отже, субкультури можна розглядати також і як властиві поколінням загальні форми ідентифікації, що перетинаються з іншими маркерами колективної ідентичності.

Молодіжна субкультура – це сукупність ідеологічних та естетичних цінностей, а також зразків відповідної соціокультурної

поведінки, що характерна для дискретних соціально-демографічних груп молоді від 15 до 30 років. Молодіжна субкультура розвивається у кількох напрямках, на основі різних філософій, використання ритуальних атрибутів, у тому числі в одязі, зачісках, прикрасах, манерах спілкування і епатажної поведінки [69, с. 277].

До специфічних ознак молодіжної субкультури можна віднести наступні:

- переважно розважально-рекреативну спрямованість;
- “вестернізацію” культурних потреб та інтересів, з пропагандою презирства до “застарілих” цінностей та прагматизму;
- сильний вплив групових стереотипів;
- ефект групової свідомості;
- відсутність етнокультурної самоідентифікації.

На пострадянському просторі молодіжним субкультурам також притаманні елементи пострадянської ідеології та культури, оскільки їх утворення та активне перенесення з американської та європейських культур було на межі розпаду Радянського союзу та широкої пропаганди антирадянських цінностей.

Молодіжні субкультури – це феномен міської культури західного типу. Основним фактором привернення молоді до того чи іншого типу субкультури є прагнення виділитися із загальної знеособленої маси населення мегаполісу. Зважаючи на те, що у підлітковому та юнацькому віці здебільшого ще відсутня чітко виражена особистісна самоідентифікація, але виявляються сильні поведінкові стереотипи, сучасна молодь об’єднується у субкультури, в основному, за зовнішніми ознаками: схожим одягом, зачісками, музичними уподобаннями, улюбленими місцями спілкування тощо.

Внаслідок нерозбірливості, непоінформованості, піддатливості до різного роду маніпуляцій, а також з причин особистісного характеру і обставин життя, молоді люди потрапляють у середовища контркультур асоціального спрямування, які формуються на основі норм і цінностей, що явно суперечать не тільки пануючій культурі, її змісту та формам, а й соціальним нормам.

Характерною особливістю більшості представників молодіжних субкультур є позиція культурного відчуження як стосовно соціуму, так і в міжгенераційному спілкуванні. Соціальне відчуження

найчастіше проявляється в апатії, байдужості до політичного життя суспільства, у позиції “стороннього спостерігача”. Відчуження у міжгенераційному спілкуванні проявляється у конфліктах між поколіннями, повному запереченні цінностей батьків, особливо у контексті моделей поведінки, манер спілкування, в моді, культурних уподобаннях, основних сферах самореалізації.

Якість і задоволеність життям сучасна молодь значною мірою пов’язує із задоволеністю своїм дозвіллям. І в цьому нічого поганого немає. Однак, викликає занепокоєння те, що цінності національної культури витісняються сурогатними зразками масової культури, орієнтованими на цінності західного способу життя в його примітивному і полегшеному відтворенні. Експерименти зі своєю зовнішністю здійснюються вже не тільки через одяг, а через тіло: татування, пірсинг, нанесення шрамів тощо. Навіть вживання наркотиків розглядається як своєрідний спосіб експериментування, маніпуляції зі своїм тілом та психікою.

Основними причинами входження до тієї чи іншої субкультури сучасна молодь вважає наступні:

- “бажання привернути до себе увагу”;
- “небажання бути як усі”;
- “непорозуміння в родині”, “виклик батькам”;
- “виклик суспільству”;
- “протест проти нав’язування стереотипів і цінностей, які вони не поділяють”;
- “данина моді”;
- “власні переконання”;
- “релігійні переконання”;
- “вікові захоплення”;
- “вплив друзів і знайомих, які раніше долучилися до певної субкультури”;
- “відсутність мети у житті”;
- “орієнтація на зарубіжні культури”;
- “нерозвиненість сфери дозвілля для молоді в країні, або не влаштовує рівень її організації”;
- “нікуди більше піти”;
- “бажання ствердитись у своїй інакшості, статусі”;

- “бажання самоствердитись у новій якості, ролі, новому середовищі”;
- вплив кримінальної культури чи кримінальних структур”;
- “привабливість хуліганського способу життя”;
- “прагнення до власної свободи” тощо.

Субкультури все більше стають предметом наукових досліджень, які орієнтуються на вивчення нових форм культурної активності сучасної молоді, зокрема і в різних типах молодіжних субкультур. Постмодерністські тенденції у вивченні молодіжної субкультури виявилися в інтерпретації субкультури як простору гри, де відбувається експериментування з ієрархією цінностей дорослого світу.

Існують також наукові пояснення щодо причин залучення молоді в ту чи іншу субкультуру. Насамперед, вони пов'язані з:

- особливостями розвитку особистості у підлітковому і юнацькому віці та їх актуальними потребами бути у колективі ровесників, собі подібних та з найменшим рівнем соціального контролю;
- уразливістю до різних віктимних факторів;
- схильністю до девіантної поведінки у колективній формі, до жорстокості;
- відчуттям невразливості і безвідповідальності у натовпі;
- бажанням отримувати сильні емоційні враження, відчути високий рівень ризику і хвилювання, моментальне задоволення, ствердитись у своїй силі, статусі;
- привабливістю тих цінностей, які особистість поділяє сама.

Вважається, що в неформальні угруповання приходять для підтримки своїх норм і цінностей (саме цим пояснюється і гуртування осіб з девіантною, асоціальною поведінкою) [67].

На думку вчених Т. Парсонса і Ш. Айзенштадта, існування молодіжних субкультур слугує полегшенню переходу від дитинства до дорослого життя, підготовкою дітей до життя поза родиною і певним соціальним регулятором, який дозволяє знімати соціальне напруження [1].

За Е. Еріксоном, надмірна ідентифікація з представниками контркультури чи кримінальної культури вириває особистість з її соціаль-

ного оточення, тим самим придушуючи її та обмежуючи розвиток ідентичності. Одним із яскравих проявів кризи ідентичності він вважав вживання наркотиків.

Для позначення інтервалу між підлітковістю і дорослістю (періоду, коли молодим людям дається відстрочка прийняття ролей і норм дорослих і надається можливість експериментувати зі своєю ідентичністю, пробувати альтернативні ролі і способи життя) Е. Еріксон ввів поняття “психосоціального мораторію” [12; 78].

Як специфічний “стилізований механізм” соціалізації розглядає вплив субкультури на соціалізацію особистості А. Мудрик [56].

Всі молодіжні субкультури та рухи у найбільш загальному вигляді можна класифікувати за домінуючим інтересом їх носіїв (музикою, літературними уподобаннями, спортивними захопленнями, комп'ютерними технологіями, ігровими техніками, з сучасним мистецтвом) та світоглядними переконаннями, ціннісною спрямованістю, специфічним способом життя і масовістю.

Наприклад, рокери, металісти, панки, готи, репери, транскультура, джангілісти, емо, інді, металісти, Нью-Ейдж, растамани, ска, традиційні скінхеди є заснованими, шанувальниками різних жанрів музики, послідовниками культури музичних стилів та музичними фанатами.

Падонки, фури, отаку засновані на образах літератури, кіно, мультиплікації.

Райтери, брейк-дансери, музичні групи – представники сучасного урбаністичного мистецтва, сучасної музики, спортивного танцю і сучасної музики.

Готи, хіпі, індіаністи, панки, растамани вирізняються специфічним світоглядом і ведуть дуже специфічний спосіб життя.

Індіаністи, толкієністи, уніформісти, готи, різні течії мілітаристів виникають на основі створення певного “міфічного” паралельного світу.

Рольовики, толкієністи, геймери пов'язані з іграми, відходом в іншу реальність.

Хакери, геймери, падонки знаходять задоволення у самореалізації посередництвом комп'ютерних технологій.

Ролери, скейтери, стріт-байкери, байкери, паркуристи, спортивні фанати пов'язані зі спортом.

Панки, педовки орієнтовані, насамперед, на епатажність зовнішнього вигляду.

Дігери, зацепери, сталкери — екстремали, знаходяться у пошуку незвіданого, пригод і умов перевірки власних можливостей.

Кришнаїти, індіаністи, сатаніти, секти та інші пов'язані з релігійними та містичними культами.

Панки, скінхеди, гопники, любери, металісти, нацисти, футбольні фанати (хулігани) ворожо та асоціально налаштовані.

Отже, у найбільш узагальнених висновках можна стверджувати, що всі молодіжні субкультури поділяються на:

- *за спрямованістю діяльності*: музичні, романтико-ескапістські, гедоністські, епатажно-протестні, релігійно-містичні, радикально-деструктивні;

- *за філософськими і соціальними ідеями*: просоціальні, асоціальні, "граничні";

- *за зовнішньою атрибутикою*: стримані, непомітні, епатажні, епатажно-викличні;

- *за проявом у моделях поведінки*: конструктивні, радикальні (розправно-самосудні), деструктивні, зі скритим і очевидним ризиком як щодо себе, так і до оточення, в першу чергу, найближчого.

В цілому, за домінуючими цінностями та ознаками, всі молодіжні субкультури можна класифікувати за наступними типами: музичні, гедоністично-розважальні, романтико-ескапістські, епатажно-протестні, релігійно-містичні, розправно-самосудні.

Однак, нині у чистому варіанті практично жодного типу молодіжної субкультури не існує, вони високою мірою взаємопроникні (що значно ускладнює їх класифікацію). Як правило, кожна з молодіжних субкультур має кілька названих ознак, які представлені комплексно, але у різноманітних комбінаціях та зі специфічним вираженням.

Слід зазначити, що епатажні та радикально-деструктивні молодіжні субкультури, зазвичай, розвиваються опозиційно до цінностей домінуючої культури, в них молодь намагається ствердити себе як "інакших", демонструючи свою незгоду і неприйняття

певних традицій, суспільних норм і явищ. Характерними для них є і епатажні способи привернення уваги — тип поведінки, який характеризується екстравагантністю, не зовсім пристойними діями, які явно порушують усталені норми людської поведінки, соціальні норми, кидають виклик суспільству і розраховані на привернення уваги до своєї особи чи групи осіб або на те, щоб справити враження, вивести оточуючих людей із стану душевної рівноваги [69, с. 160–161].

Молодь, як найбільш чутлива і сприйнятлива група, першою сприймає нові форми розвитку у сфері дозволів з усіма позитивними і негативними проявами. Особливо це помітно у контексті розвитку комп'ютерних та інших інформаційних технологій. У пошуку нових розваг і способів спілкування та проведення часу вона постійно вигадує щось нове або приймає те, що найбільшою мірою сприяє її самовираженню та відповідає індивідуальній системі цінностей.

Умови життя у мегаполісах, де інтенсивно розвивається індустрія розваг, створюють передумови для об'єднання молоді у різноманітні групи і рухи за інтересами, які не завжди містять позитивний зміст. Саме у великих містах знижується рівень соціального контролю за поведінкою молоді, що сприяє формуванню різних неприйнятних моделей поведінки, девіацій (у тому числі адикцій), станів залежності, втягненню її у різні кримінальні структури.

На розвиток молодіжних субкультур впливають глобалізаційні процеси: завдяки динамічним соціокультурним процесам, комунікативним технологіям і розготанню інформаційного простору, модні тенденції субкультури поширюються не тільки серед маргінальних груп, які сповідують спільні ідеї, цінності, спосіб життя, а й серед різних верств населення, різних вікових груп.

Рушійними силами розвитку молодіжних субкультур можна вважати:

- активний пошук ідеалу;
- активний пошук себе, своїх переконань, інтересів і можливостей;
- потреби самоствердження власної значимості, свободи і незалежності;

- потреби в автономії;
- протест проти різних форм опіки;
- потреби молоді в енергетичній розрядці;
- схильність до емоційного зараження;
- емоційну нестабільність;
- високий рівень критичності;
- безкомпромісність;
- потреби у визнанні;
- гіпертрофовану потребу в новій інформації, в яскравих враженнях від життя;
- нестійкість життєвих позицій.

Емоційна привабливість “неформального” стилю життя нерідко знижує значущість цілеспрямованої діяльності (наприклад, навчання), сприяє розмиванню життєвих перспектив. Передумовами до таких обставин є погана успішність у школі. Окрім цього, у представників неформальних молодіжних об’єднань з характерними ознаками специфічних субкультур, як правило, виникають ускладнення у взаєминах з дорослими й однолітками, що пояснюється як провокуючим іміджем, так і некомпетентністю чи незацікавленістю у спілкуванні [66].

Людина, яка за своїми переконаннями стає приналежною до певної субкультури, приймає її норми і правила, атрибутику та демонструє змінену систему цінностей і поглядів на світ, змінену поведінку. Однак, досить поширеним явищем нині є й те, що значна частина сучасної молоді і підлітків не вникає у філософію тієї чи іншої субкультури, а більшою мірою захоплюється її зовнішньою атрибутикою – одягом, зачісками, сленгом, способом проведення дозвілля, певними моделями поведінки. Навіть періодично змінює свою приналежність до тієї чи іншої неформальної культури. Тих, кому певна субкультура є не більше, ніж фетиш, називають “позерами” (від англ. *pose* – удавання, прикидання). А тих, хто приймає її цінності і є послідовним їх виразником і захисником – “тру” (від англ. *true* – істина, правильний, справжній, правдивий).

Поверховість ставлення, недостатня обізнаність молоді та підлітків часто призводить до дискредитації першочергових ідей тієї

чи іншої субкультури. В такому разі, а також в умовах епатажних та радикально-деструктивних молодіжних субкультур, виникають ризики для психічного й фізичного здоров’я, яке молодь втрачає під час хуліганських акцій, масових бійок, у проявах актів вандалізму, внаслідок вживання алкоголю, наркотиків, нерозбірливих сексуальних контактів тощо.

Молодіжні, як і інші субкультури, здебільшого презентовані через різні неформальні групи, рухи і неформальні об’єднання. Неформальні групи не мають юридично зафіксованого статусу і виникають на основі єдиної спрямованості психологічної мотивації – симпатії, зближення поглядів, переконань, визнання авторитетності, компетентності окремих осіб у конкретних видах діяльності, певних захоплень. Неформальні об’єднання – організації з високим ступенем згуртованості, специфічним та особистісним характером спілкування, нечітко окресленою метою групової діяльності та неформальним контролем, побудованим на певній традиції і залежним від рівня усвідомленості групового членства. Неформальні об’єднання поділяються на просоціальні, асоціальні, з нечіткою орієнтацією.

Внаслідок неформального статусу різних груп, об’єднань і рухів молодіжних субкультур, ситуації, за якої вони виходять за межі спільноти, в якій виховувались, і опиняються на межі двох чи кількох культур, відбувається їх маргіналізація.

Маргінальність субкультури – це не стан її автономії, а результат конфлікту із загальноприйнятими нормами, вираження специфічних відносин з існуючим суспільним ладом. Вона має два різних напрями розвитку: розрив традиційних зв’язків і створення свого власного світу чи поступове витіснення поза межі законності. Подібне відбувається і з молодіжними субкультурами, які неоднозначно сприймаються у суспільстві, особливо старшими поколіннями. Одним із самих активних стимуляторів процесу маргіналізації є відчуття загрози стабільності, статусу, здоров’ю, переконанням тощо. Саме цим можна пояснити певну закритість окремих молодіжних субкультур та небажання їхніх прихильників йти на контакт і відверте спілкування з тими, хто не належить до даної субкультури.

3.2. Ризикована поведінка у сфері захоплення, дозвілля та Інтернет-спілкування

Ризик – це ситуативна характеристика проблемної діяльності, що призводить до негативних наслідків, за якої можливі альтернативні варіанти помилки або успіху. Поняття ризику характеризує невизначеність настання певних подій у майбутньому, в разі неуспіху, а ступінь ризику відображає міру цієї невизначеності. Ситуація ризику визначається нами як ситуація потенційної небезпеки для суб'єкта та характеризується певною обмеженістю в часі, тому у таких ситуаціях виникає необхідність вирішувати проблему швидко. Ризик – це не описова (атрибутивна) характеристика ситуації, а оцінна категорія прогнозування, що нерозривно пов'язана з дією (поведінкою) людини, її оцінкою – “оцінкою себе” та ступеня ризикованості тієї чи іншої ситуації.

Ризик поведінки завжди пов'язаний із суб'єктивною сферою людського буття, оскільки суб'єктом ризику в зазначених ситуаціях є індивід з його особистісними якостями і характеристиками, його соціальною активністю, соціальними очікуваннями і домаганнями, мотивацією таких очікувань і домагань, ступенем організованості поведінки і здатністю до вибору між альтернативними або можливими варіантами дій. Отже, для різних суб'єктів, що діють в одних і тих же умовах, ситуація може виявитися різною – ризикованою для одного і неризикованою для іншого.

Схильність людини до ризику значною мірою залежить від того, як людина сприймає ризиковану ситуацію, який образ ризику є для неї найбільш відомим і прийнятним. У суспільному сприйнятті виділяють чотири основні семантичні образи ризику (Ortvin Renn, 1992), а саме:

- неминуча небезпека (“Домоклів меч”) – загроза, що може призвести до непередбачуваного лиха;
- повільні вбивці (“Ящик Пандори”) – невидима загроза для здоров'я або благополуччя, ефект якої, зазвичай, віддалений у часі. Про ці ризики швидше дізнаються від інших, ніж відчувають їх на особистому досвіді;

- співвідношення “витрати-вигоди” (“Ваги Афіни”) – як баланс грошових доходів і втрат;
- гострих відчуттів (“Образ Геркулеса”) – прагнення відчувати себе в стані ризику, пережити гострі відчуття. Ці ризики включають в себе всі види дозвілля, в яких потрібна особлива майстерність для подолання небезпечних ситуацій. Такі ризики завжди добровільні і припускають наявність особистого контролю над ступенем ризику.

Кожен із названих образів ризику, хоч і першочергово автором (Ortvin Renn, 1992), не зводився виключно до ризикованої поведінки, але може бути інтерпретованим у такому контексті.

Особливості “громадського” сприйняття ризику завжди пов'язані з індивідуальним сприйняттям членів громади ризику як такого та його прогнозованих наслідків. У такій оцінці домінуючими є наслідки. На індивідуальне сприйняття ризику впливає не тільки оцінка величини наслідків, але й повсякденність ризикової ситуації, наявність або відсутність групового тиску, соціальний статус людини [64, с. 87].

Разом з тим, причини ризикованої поведінки полягають у тому, що людина, а особливо дитина:

- намагається привернути увагу до себе чи певної своєї вмілості;
- потребує сильних і яскравих вражень і переживань;
- хоче ствердитись у власних досягненнях;
- потребує отримувати соціальне заохочення (через чийсь захопленість, похвалу, здивування можливостями тощо);
- не усвідомлює ступеня ризику своєї поведінки;
- не має необхідної інформації про можливі наслідки;
- не сприймає попередження інших, особливо батьків і педагогів, про можливі ризики і небезпеки;
- часто недооцінює міру тяжкості наслідків;
- вважає себе невразливою;
- вважає, що тільки ризиковані форми поведінки дають можливість піднятися в очах однолітків, а також дати відчуття свободи від заборон;
- егоцентрична (тракує ситуації, виходячи з власних потреб).

Таким чином, основною причиною ризикованої поведінки підростаючої особистості є потреба бути в центрі уваги, “вразити” оточуючих. У сфері дозвілля для цього є всі необхідні умови.

Ризикована поведінка підлітків і молоді виявляється в різних сферах їхніх інтересів, а також, здебільшого, у неформальних групах.

Можна виокремити основні факти ризику поведінки у підлітковому віці, зокрема:

- відверте спілкування з незнайомцями;
- хвалькуватість майновим станом родини;
- вживання алкоголю, наркотичних речовин;
- паління цигарок;
- ранні статеві відносини та їх нерозбірливість;
- потенційні можливості інфікування складними (часто невиліковними хворобами) та втрати репродуктивної функції;
- використання оральних контрацептивів серед дівчаток-підлітків;
- рання вагітність;
- залежність від інформаційних технологій;
- надмірне захоплення комп'ютерними іграми, спілкуванням у соціальних мережах, екстремальними видами спорту.

Зупинимося на характеристиці окремих з них.

В останнє десятиліття надзвичайно популярним для молоді стало **вживання енергетичних напоїв та пива**. З'явилась навіть тенденція до розвитку серед української молоді пивного алкоголізму. Ризик полягає не тільки у стані зміненої (агресивної) свідомості і поведінки на період сп'яніння, а й у тому, що раннє вживання спиртних напоїв зупиняє, гальмує повноцінний розвиток особистості підлітка, що в майбутньому не компенсується.

Мотиви вживання спиртних напоїв, як засвідчують відповіді опитаних підлітків і молодих людей, помічених у цьому, в основному такі: щоб “повеселитися”, “забалдіти”, “розвіятись”. У цих відповідях є кілька тривожних симптомів: емоційна пригніченість, яка потребує розблокування; незнаходження інших шляхів і способів для зміни настрою.

Небезпечною ознакою схильності підлітків до пияцтва також є підвищена зацікавленість алкогольною темою (яка постійно при-

сутня у ЗМІ, рекламі), та таємне від батьків вживання спиртних напоїв.

Все більшої сили набирають **Інтернет-ризики** для дітей.

Інтернет-технології стали невід'ємною частиною сучасного життя, в тому числі життя дітей і сучасної молоді. Комп'ютер є не тільки джерелом інформації, розвагою, але й засобом ігрової діяльності, самовираження та розвитку. У кіберпросторі існує значна кількість спеціальних сайтів, адресованих дітям різного віку. Щоб повноцінно орієнтуватися у віртуальному просторі, дитині треба вчитися структурувати великі потоки інформації, дотримуючись основних правил безпеки в мережі, вибірковості щодо різних пропозицій та самоконтролю, насамперед, за часом проведення біля комп'ютера.

Проблемою, що все більше захоплює свідомість і впливає на формування моделей поведінки, є онлайн-насилля: заклики до асоціальної поведінки, жорстокості, насилля, вандалізму, суїцидальної поведінки, сексуальної експлуатації, кіберхуліганства тощо.

Також небезпеку містить оприлюднення приватної інформації, що розміщується на популярних сайтах, поширюється через блоги, і яка може бути використана проти дітей та їхніх сімей. До такої інформації відносяться персональні та сімейні фотографії, а також фотографії знайомих (однокласників), відомості про себе, свою сім'ю та умови проживання, про місце і графік роботи та статки батьків (інші доходи чи майновий стан сім'ї), про стан здоров'я або певні проблеми тощо. У такий спосіб дитина може стати **жертвою фітінгу** – технології онлайн-шахрайства, яка полягає в крадіжці конфіденційних даних: паролів доступу, даних банківських карток, ідентифікаційних кодів шляхом створення кіберзлочинцями окремих підробних веб-сайтів (копіювання інтерфейсу відомого web-сайту (наприклад, банку) і розсилання повідомлення від його імені про необхідність надіслати особисту інформацію, іншими словами – витягнення у довірливих або неуважних користувачів персональних даних. Це протизаконна діяльність, спрямована на отримання прибутку шляхом масового розсилання електронних повідомлень-прохань.

Результати спостережень та опитувань засвідчують, що діти постійно намагаються заходити на Інтернет-сайти для дорослих.

Переглядають еротику, порнографію, рекламу тютюну та алкоголю, грають в азартні ігри. За відсутності інших інтересів діти просиджують біля комп'ютера майже весь вільний час, поки батьки на роботі: “закачують” музику, фільми, картинки, заставки для мобільних телефонів, списують з Інтернету реферати, контрольні завдання, спілкуються у блогах, чатах, скайпі.

Особливі ризики містять у собі **комп'ютерні ігри**. Вони розробляються у різних жанрах та на основі різних сюжетів. Тих, хто ними захоплюється, називають *геймерами*.

З розповсюдженням комп'ютерних технологій у 90-х роках ХХ століття у широкий обіг було введено поняття “комп'ютерна залежність”, яким означено вид залежності від специфічної емоційної “наркоманії”, викликані технічними засобами. Комп'ютерна залежність є одним із різновидів адиктивної поведінки і характеризується прагненням уникнути труднощів і турбот повсякденного життя методом трансформації власного емоційно-психічного стану.

Рольові комп'ютерні ігри значно сильніше впливають на підлітків, які не мають довірливих стосунків з батьками, мало спілкуються у сімейному середовищі і прагнуть до самоствердження в якихось своїх амбітних мріях (наприклад, “бути найсильнішим і непереможним”, “бути багатим”, “щоб усі боялися”, “бути героєм” тощо).

Неконтрольований час перебування біля комп'ютера, захоплення рольовими комп'ютерними іграми спричиняють дезадаптацію та особистісні порушення у дитини, які проявляються у зміщені “Я-реального” і “Я-віртуального”. Унаслідок ідентифікації гравця з головним героєм гри і подальшою потребою перебування у віртуальному світі рольові ігри здатні викликати залежність, яка виявляється у постійному бажанні грати, бути активно включеним у сюжет гри, знову і знову переживати гострі емоційні враження і стани “переможця”, “героя”.

Аналіз ситуації щодо окремих дітей, які надто захоплюються комп'ютерними іграми та систематичним перебуванням у мережі Інтернет дозволяє зробити висновок про те, що, шукаючи способу втечі від реальних проблем повсякденного життя, діти потрапляють у тенета інших проблем, які ведуть їх до соціальної ізоляції. Не маючи сформованих психологічних механізмів захисту,

діти наражають себе на ризик розвитку нав'язливих станів, втрату контролю над віртуальною реальністю, яка починає контролювати їх.

Розвиток “феномену уявного друга” (Г. Старшенбаум) відволікає від виконання певних соціальних обов'язків у реальному житті – від успішного навчання, добросовісного виконання домашніх обов'язків, а також зменшує час перебування на свіжому повітрі і порушує доцільний режим дня, що ускладнює взаємини з батьками, впливає на загальний стан здоров'я. Руйнівний характер комп'ютерної адикції проявляється у втраті значення і цінності емоційних відношень з людьми, загостренні міжособистісних конфліктів, у тому числі між батьками і дітьми, між дітьми у сім'ї, які виборюють між собою право більшого користування комп'ютером. Ці ризики зумовлюють необхідність профілактичної роботи з підлітками щодо усвідомлення ними можливих ризиків та підвищення рівня контролю з боку батьків щодо комп'ютерних інтересів дитини.

За нашими даними, більше 70% батьків навіть не цікавляться, які сайти відвідують їхні діти. Вони й досі вважають Інтернет-загрози менш небезпечними для дітей, ніж паління чи алкоголізм.

Сучасна молодь вже не уявляє свого життя не тільки без мережі Інтернет, а й без мобільних телефонів, смартфонів, планшетів тощо. Дорогі речі не тільки підвищують ризик бути пограбованими, а й стають предметом постійного хизування перед однолітками (чим викликають ревності й заздрості), засобом постійного, часто безпредметного спілкування, в тому числі і через мережу Інтернет у сфері сексуальних послуг, яке не контролюється дорослими.

За результатами досліджень, проведених Інститутом Горшеніна, 72,3% молодих українців не уявляє свого життя без Інтернету, більше 80% – без мобільного телефону. Майже половина залежна від віртуального спілкування. Більше 42% грає в комп'ютерні ігри [120].

Зростає чисельність “хакерів”. Вони поповнюються, в основному, з числа студентів технічних університетів, старшокласників шкіл з фізико-математичним ухилом.

Хакери зробили операційну систему “Unix” тим, чим вона є сьогодні, підтримують “Usenet”, забезпечують роботу “World Wide Web”. Хакерський погляд на світ не обмежується лише культурою “хакерів-програмістів”. Є люди, які застосовують хакерський підхід і до інших речей, наприклад, електроніки або музики. Насправді з хакерами можна зустрітися на вищих рівнях будь-якої науки або мистецтва.

Також існує й інша група людей, які іменують себе “хакерами”, але не є такими. Це ті люди (переважно молодь чоловічої статі), які притягуються до відповідальності за злам комп’ютерних і телефонних систем. Справжні хакери називають таких людей “кракерами” і не хочуть мати з ними нічого спільного. У своїй більшості хакери вважають кракерів лінивими, безвідповідальними і не особливо розумними. На їхню думку те, що людина здатна зламати систему безпеки, не робить її хакером.

На жаль, журналісти і автори наукових публікацій введені в оману і використовують слово “хакер” для опису “кракерів”, і це роздратовує справжніх хакерів. Головна різниця полягає в тому, що хакери створюють речі, а кракери їх ламають.

Угрупування хакерів спочатку були достатньо невеликі й розрізнені. На початку 90-х років XX століття вони почали об’єднуватися навколо неформальних лідерів, якими нерідко ставали не найбільш талановиті хакери, а особи, які вже мали певну підтримку, в тому числі фінансову, у великих кримінальних структурах. Це призвело до створення в середині все тих же 90-х років ряду неформальних організацій хакерів, які згодом організували свої філіали за кордоном, зокрема в Німеччині, Ізраїлі, Молдові, Україні створили власну комп’ютерну мережу закритого типу, підтримують тісні зв’язки з аналогічними організаціями в Західній Європі і США. Основними напрямками діяльності таких організацій є:

- створення і розповсюдження шкідливих програм, причому як на замовлення, так і в ініціативному порядку;
- організація розкрадання масивів даних в державних і муніципальних органах, великих комерційних фірмах з метою подальшого тиражування і збуту;

– організація і забезпечення неправомірного доступу до інформації та масивів даних вказаних структур;

– створення спеціалізованих програм і подальше здійснення на їх допомогу розкрадань фінансів з використанням електронних систем платежів і систем розрахунків по банківських і кредитних картках.

Наявність у вказаних організаціях чітко сформованої ієрархії та жорсткого розподілення обов’язків, а також їх спрямованість на вчинення тяжких злочинів, дає підстави стверджувати, що зазначені структури є злочинними організаціями.

На сьогоднішній день подібні злочинні організації роблять спроби, з одного боку, убезпечити себе від карних заходів правоохоронних органів, а з іншого – максимально примусити до підпорядкування малі хакерські групи і окремих хакерів-індивідуалів, які володіють суттєво більш високою кваліфікацією, ніж переважна більшість членів таких організацій.

Слід зазначити, що в Кримінальному кодексі України (далі – ККУ) відсутня спеціальна норма, що передбачає відповідальність за “хакерство” або ж “кракерство”. Разом з тим, такі діяння можуть в окремих випадках бути кваліфіковані як: несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), автоматизованих систем, комп’ютерних мереж чи мереж електрозв’язку (ст. 361 ККУ); створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут (ст. 361-1 ККУ); несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп’ютерах), автоматизованих системах, комп’ютерних мережах або на носіях такої інформації (ст. 361-2 ККУ); несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп’ютерах), автоматизованих системах, комп’ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362 ККУ); порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), автоматизованих систем, комп’ютерних мереж чи мереж електрозв’язку або порядку чи правил захисту інфор-

мації, яка в них оброблюється (ст. 363 ККУ); перешкоджання роботі електроннообчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку (ст. 363-1 ККУ) [39].

Ризикованою поведінкою вирізняються **футбольні фанати** – маса молодих людей-хуліганів, добре керованих лідерами. Їх основна функція – організовувати реакцію вболівальників (“хвилю”), виїжджати на гру команди в інші міста, провокувати бійки з уболівальниками ворожих команд і міліцією. Як відомо, такі бійки часто завершуються актами вандалізму, травмуваннями, приводами в міліцію.

Почуття вседозволеності і власної безкарності за дії, вчинені в натовпі і за які можлива тільки колективна відповідальність, складає важливу умову масовидних дій. Так, від 6 до 12% спортивних фанатів постійно готові приєднатися до будь-якої бійки, це, як правило, юнаки у віці 15–20 років та молоді чоловіки до 30 років, які найчастіше ніде не навчаються й не працюють. Вони схильні до фізичної агресії, за характером злісні, імпульсивні, шукають примітивні розваги, для цих осіб характерна постійна готовність до хуліганства й насильницьких дій на трибуні або поза нею, незалежно від ситуації та приводу [101].

За результатами наукових досліджень, при проведенні різних спортивно-масових заходів серед спортивних фанатів й уболівальників існує близько 5% явних і потенційних лідерів (підбурювачів), 8–10% громадян, які можуть чинити опір працівникам правоохоронних органів, 50–55% байдужих, 15–20% обережних і 10% осіб, які піддаються психологічному впливу [62].

Останні події у середовищі футбольних фанатів продемонстрували високий рівень їхньої солідарності та самоорганізації, готовність відстоювати кожного члена свого руху шляхом влаштування численних акцій і мітингів.

Фанати все більше набирають ознак субкультури, оскільки мають свою атрибутику, ритуали, специфічний сленг та конкретні цілі. Використання фанами атрибутики команди накладає на них певні зобов'язання та відповідальність і може супроводжуватись як по-

зитивним, так і негативним ставленням до самих фанів. У справжніх футбольних фанатів вважається обов'язковим мати не менше трьох речей зарубіжних брендів – якщо їх немає, таких вважають “чмо”, а не фанатами.

Сталкери. Після Чорнобильської катастрофи в останнє десятиліття розвивається рух сталкерів, який сформувався на основі досліджень покинутих міських будівель. Де в чому він схожий також зі спелеологією (дослідженням печер).

Сталкер – той, хто заради адреналіну і своєрідного естетичного задоволення відвідує об'єкти техногенних катастроф, промзони, документує їх, фотографує, а також займається пошуком покинутих матеріальних цінностей. Від англійського слова *stalker* – означає “мисливець”, “наполегливий переслідувач”. В країнах Заходу так називають тих, хто: непомітно йде по сліду жертви; чоловіка, який переслідує жінку.

На заході така поведінка може бути офіційною підставою для судового переслідування і звинувачення. Як професія, слово “сталкер” вперше було згадано А. і Б. Стругацькими у повісті “Пікник на обочині” (1971) і визначало кримінальну специфікацію злочинця, подібного до “ведмежатника” та “домушника”. Всім також відомий фільм А. Тарковського “Сталкер”. З такою назвою існує і гра, випущена українськими розробниками. Так само називали і групу вчених та дослідників, які ризикнули потрапити до саркофагу 4-го енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції, з метою з'ясування певних фактів, пов'язаних з його аварією та ліквідацією її наслідків, і дослідників зони радіаційного зараження.

Перші організовані групи сталкерів пов'язують з “Чорними слідопитами” (“чорними копаками”), які розкопують місця боїв і поховань періоду Другої світової війни.

Нині об'єктами сталкінгу стали також численні покинуті й зруйновані після розпаду СРСР об'єкти промислових підприємств. Сталкінг завжди супроводжується ризиком для здоров'я і потребує відмінної фізичної і психічної підготовки, уміння долати великі труднощі пробирання через непрохідну місцевість, пункти контролю, виживання в екстремальних умовах.

Розпізнавальний знак сталкера – це знак радіаційної небезпеки (див. рис. 1).

Рис. 1. Розпізнавальний знак сталкера.

Такою небезпекою нехтують молоді сталкери, які йдуть радіаційно зараженими лісами до місця аварії на Чорнобильській АЕС, щоб “відпочити”, “бо цікаво”, “хочеться побачити все на власні очі”. Такі сталкери не мають нічого спільного з крадіями металу, які можуть з’являтися у забороненій зоні. На екстремальну подорож людей штовхає жага до незвіданого та нові враження. Один з таких затриманих у зоні радіаційного зараження і відселення зізнався, що “чув про сильне опромінення на території зони і, як наслідок, ризик втратити здоров’я, проте “мухи” в голові були сильніші за страх”.

Дігери – це екстремали, які здійснюють походи без будь-яких страхувань в каналізаційних колекторах, ходять по тросах вантових мостів, стрілах висотних кранів. Класичні дігери подорожують підземними комунікаціями, спускаючись в них через люки. Ризик пов’язаний з різними нечистотами, можливими обвалами, тупиковими шляхами, травмуванням, блуканням.

Зацепери – чіпляються до вагонів електропоїздів у метрополітені, катаються на дахах електропоїздів, де напруга 27 000 вольт. Як правило, таке “геройство” закінчується сильними опіками, інвалідністю або загибеллю.

Ризик для дігерів і зацеперів полягає в тому, що вони, по суті, йдуть шляхом смерті, ризикують власним здоров’ям і життям. Ризик для інших у тому, що свої відео про це вони викладають у мере-

жі Інтернет, а потім невідготовлені діти намагаються повторити їхні “геройства”, наражаються на небезпеку, травмуються або гинуть.

Паркур (від франц. *Le Parkour* – мистецтво подолання перешкод). В основі цього спортивно-екстремального захоплення молоді – акробатика, бойові мистецтва та скалолазання, а також філософія свободи і фізичної досконалості людини, комплекс екстремальних видів, так би мовити, економного фітнесу. Основний принцип: “Кордонів немає – є лише перешкоди” виявляється в тому, щоб долати будь-які перешкоди, що виникають на шляху пересування, причому робити це красиво, з легкістю, викликаючи захоплення такою легкістю в інших.

Паркур має декілька видів:

білдерінг – лазання по стінах і дахах висотних будівель, скелях, деревах;

дроп – стрибки з висоти;

спрін – стрибки через перешкоди, не торкаючись їх (машини, кущі, стіни);

акураси – стрибки на поручні, парапети тощо.

Тих, хто займається паркуром, – переміщенням і подоланням перешкод тільки завдяки мистецтву володіння своїм тілом (трюками), називають *трайсерами*.

Ризики у паркурі пов’язані, насамперед, з дуже важкими травмуваннями (рук, ніг, голови, спини).

Існують любителі денного і нічного паркуру. Як пишуть учасники форумів “вночі більш небезпечно і це додає гостроти у фріран”, “ти не бачиш деяких перешкод, коли стрибаєш з висоти і є великий шанс сплигнути на скло чи якийсь штир”, “вночі не завжди можна точно оцінити відстань, а також заважають втома і сонливість”; “вночі завжди є ризик того, що будуть чіплятися хулігани”.

Свобода в паркурі означає свободу у всьому – в тому, як трайсери одягаються, що слухають, як думають, як переміщуються, де і з ким дружать, зустрічаються тощо.

На форумах з паркуру можна прочитати і такі записи: “Никогда не останавливайся на достигнутом. Знай, что возможности человека безграничны!!! Главное это стремление...”, “Я раньше часто ночью бегал. Считал себя Ниндзя... Приколно!”, “Смерти

незачем бояться, пока мы есть — её нет, когда она приходит — нас уже нет”.

Що в основі такого екстриму? Як це можна пояснити у контексті соціальної поведінки особистості і групи?

Зважаючи на те, що таким екстримом захоплюються підлітки чи особи юнацького віку, це, насамперед, боротьба за “значимість”. Спосіб довести (доказати), що вони *вміють робити щось таке, чого не вміють інші*. Бравада хлопців перед дівчатами. Але останнім часом це все більше стає і захопленням дівчат. Спостерігається гендерний паритет. У паркурі приваблює можливість вразити перехожих. Тому демонстрація умінь відбувається в людних місцях. Хоча самі трайсери часто говорять про те, що їм краще, коли їх менше бачать. На наш погляд, це об’єктивно на етапі навчання, відпрацювання майстерності. Коли ж вона досягнута — потребують її публічного визнання.

Передумовами розвитку таких ризикованих захоплень є специфічні взаємини батьків і дітей або таке сімейне виховання, яке вибудовується на системі різних заборон, особливо того, що супроводжується яскравими емоційними враженнями (все “не можна!”). Звільнившись від сімейного середовища діти шукають сильних емоцій і отримують їх в екстримі.

Паркур-ігри запозичені з Америки. В останні роки надзвичайно популярними стають флеш-ігри паркур онлайн, які пропонуються безкоштовно. Вони імітують реальні дії та ризики, додають адреналіну, але є досить традиційними за сюжетами. Наприклад, гра *Run Or Die* з категорії “бродилок” (сюжет подаємо мовою оригіналу: *“Ясным светлым днем ничего не предвещало катастрофы, но вдруг неожиданно землю стали содрогать сильные подземные толчки. Каждому, кто находился в этом месте, не повезет. На этот раз в лесу оказалась девочка, которая гуляла там и немного задержалась. Когда она увидела и почувствовала что-то неладное, то побежала к выходу из леса. Чем дальше она пробежит, тем больше очков получит...”*).

Про паркур знімають відео і фільми. Відео демонструють у багатолюдних місцях, наприклад, метро. Їх можна сприймати як своєрідну рекламу такого виду дозвілля. Серед фільмів пока-

зовим можна назвати мелодраму *“Беги 3D/Run”*, знятий у жанрі бойовика-трилера (США, 2013). Сюжет: 17-річний Данило разом з батьком займаються злочинством, віртуозно використовуючи навички у паркурі. Ховаючись від поліції, вони переїжджають з міста в місто, поки батько не вирішує припинити кримінальну діяльність і не вивозить сина до Нью-Йорку, де вони розпочинають нове життя. Син знаходить друзів, які також захоплюються паркурором, зустрічає своє перше кохання. Але кримінальне минуле знову нагадує про себе... [118].

Флешмоби — технологія збирання натовпу і керування ним. Явище мегаполісів. Flash mob перекладається як “спалах натовпу”. Організується посередництвом Інтернет-технологій з метою забезпечення синхронного здійснення будь-якої дії, завчасно погодженої з усіма учасниками флешмобу. Такий сценарій та інструкцію його виконання учасники отримують через електронну розсилку.

Smart mob перекладається як “розумний натовп” — саме в цьому полягає мета і сенс флешмобу (зміст флешмобу). Це два взаємодоповнюючих поняття.

Кожний бажаючий може зареєструватись на сайтах, що анонсують свої сценарії. В ролі такого організатора може виступити будь-хто. Будь-яка акція флешмобу складається з простих рухів, які можна виконувати без попередньої підготовки. Як правило, їх беруть з фактів реального життя. Наприклад, сценарій “Дім”. Всі учасники флешмобу в обумовлений час (одночасно) зупиняються, піднімають голову і уважно протягом певного часу (хвилин 10–15) дивляться на дах визначеного будинку. Така масовість і одночасність відразу привертає увагу прохожих, які також зупиняються, піднімають голови і вдивляються, вірячи в те, що там щось відбувається. Спостерігається ефект масового зараження натовпу. По закінченню визначеного часу натовп розходитьсЯ в різні боки, розчиняється, ніби нічого й не було. Ніхто ні з ким не спілкується, не знайомиться.

Досить часто сценарії флешмобу мають абсурдний зміст, як-то: учасники роздягаються до наготи, лягають в оголеному вигляді на асфальт у людному місці; знімають з себе тільки нижню частину одягу (брюки, юбки) і ходять по платформі метро, при всьому тому роблять вигляд, що нічого не відбувається, обнімаються, цілуються

(з незнайомими!) тощо. Такі сценарії взяті з життя як такі, що були реалізовані в різних країнах та містах.

Ризик у поведінці під час флешмобів полягає у високому рівні маніпуляцій натовпом, в ефекті масового зараження, а також у ризиках бути інфікованим та іншому подібному.

3.3. Зміна світогляду і поведінки особистості та групи у середовищі молодіжної субкультури

Захопленість чи включення підлітків і молоді у різні субкультури кардинально змінює їхню поведінку, мислення, навіть зовнішній вигляд. Щоб зрозуміти, чому так відбувається, необхідно знати, що пропонують такі субкультури, в чому їхня сутність і зміст.

З метою ілюстрації положень щодо специфічних особливостей різних молодіжних субкультур, наведемо конкретні приклади. Автори не ставлять за мету розкривати їх відповідно до класифікації субкультур – головне дати уявлення про світоглядні установки, моделі поведінки, інші способи самовираження молоді, які містять соціальні ризики. Тому наведені приклади будуть розміщені у довільному порядку.

Серед сучасної молоді найбільш розповсюджена відносно нова підліткова субкультура, що з'явилася в Україні у 90-х роках XX століття, – *райтери* (або *графери* чи *графітери*).

Райтери (від англ. *writers* – художники, шрифтовики, ті, хто пише) вперше з'явилися в Америці наприкінці 60-х років XX століття. Все почалося з простих тегів (*tag* – дослівно “відмітка”) в Нью-Йоркському метро, які залишали просто з метою означити свою присутність.

Далі тагери перейшли з маркерів “вандалайзерів” на аерозольні балончики з фарбою. Цей вид мистецтва отримав назву “*subway art*” (тунельне мистецтво).

Тагери об'єднуються в групи-команди, які звуться *crew* – крю (команда). Процес розмітки території має сленгову назву “бомбування”. Такі команди існують по всій Україні.

Слід зазначити, що райтери удосконалювали свою майстерність, об'єднувалися в групи. З'явилися і почали розвиватися різні

стилі, виник цілий прошарок суспільства зі своїми законами, неписаними правилами, бойовими загонами. Справа легко доходила до серйозних протистоянь і силових розбірок, якщо одні команди нафарбовували своїми рисунками роботи вже створені іншими.

В Україні райтери відносно нова підліткова субкультура, що з'явилася у 90-х роках XX століття. Її представники залишають свої підписи на стінах будинків, парканах, інших різних конструкціях зі спеціальних балончиків з фарбою, для цього також використовують і маркери.

Боротися з райтерами лише методами правоохоронних органів дуже важко – у своїй більшості членами команд є неповнолітні. Щоб зменшити ризики стихійного і довільного розмалювання стін будинків (що у більшості випадків значно псує їх зовнішній вигляд і впливає на загальну архітектуру міст) педагогічно доцільно не забороняти і не переслідувати райтерів, а проводити серед них офіційні конкурси на краще графіті, кращий таг у спеціально відведених місцях, запропонувати їм розмалювати стіни, які виглядають неестетично, дозволити розмалювати такими малюнками старі пообдирані будівлі в центрі міста, які потребують косметичного ремонту (наприклад, бойлери, гаражні приміщення вздовж залізниці, підземні переходи, паркани вздовж будівельних майданчиків, старих будинків тощо) [69, с. 383].

Зображення, які наносять райтери, називаються графіті. *Графіті* (від італ. *grafficare* – дряпати, дослівно “надряпані”) – це зображення, рисунки або написи, надряпані чи намальовані фарбою або чорнилами на стінах, загорожах, інших поверхнях.

Проблема полягає в тому, що таке хаотичне і не завжди естетичне “розмалювання” змінює загальний вигляд міста, робить його непривабливим і брудним. Інша справа, якщо технікою графіті професіонали створюють справжні сюжетні картини.

До графіті ставлення неоднозначне: одні вважають його вуличним мистецтвом, інші – хуліганством. Для одних графіті – дитячі пустощі, а для тих, хто знає історію виникнення цього художнього виду – сучасне нічне життя міста, урбаністичне мистецтво.

Останнім часом стало модним зробити собі графіті-рекламу. Однак, якщо графіті – це мистецтво, то воно має бути також

і для людей, а не тільки для тих, хто малює. Одна справа, коли митцем розмальована сіра бетонна стіна, а зовсім інша, коли зіпсовано фасад нового будинку. Це явище характерне для багатьох країн Європи: Франції, Італії, Німеччини, Польщі, Чехії та інших. У кожній з країн вже існують певні традиції та особливості, а в деяких навіть працюють графіті-салони, через які презентуються зразки творчості і ведеться співпраця з потенційними замовниками. Вже є досвід проведення міжнародних змагань на краще графіті. З цією метою місцева влада офіційно визначає об'єкти для розмальовування. Графіті – це справді мистецтво, але, на жаль, ним у нас володіють одиниці.

Емо (емо-кід) (від англ. *emo* – емоційний, *kid* – дитина) – це нова підліткова ескапістська субкультура. Її представники шукають істину існування у відкритому емоційному переживанні своїх провалів і непорозумінь зі світом однолітків та дорослих. Ця субкультура виникла всупереч сучасної європейської цивілізаційної культури, яка вчить людей якнайменше виявляти свої переживання зовні, змушує приховувати емоції, вимагає уніфікації не лише в одязі, політичних переконаннях, формах і способах проведення дозвілля, але й у своєму зовнішньому переживанні життя. Таке суспільство генерує людей емоційно закритих, з “ніяким” виразом обличчя, зайнятих власним бізнесом і здатних співпереживати лише засобами благодійності.

Представники емо демонструють високу чутливість. Розплакаться на людях їм так само легко, як і розсміятися, і в цьому – демонстрація відмінності емо від інших людей.

Музика емо також відрізняється високим рівнем емоційності, кваліфікованим аранжуванням людського голосу, віртуозною лінією чоловічого і жіночого вокалу. При цьому особливо стильними і характерним вважається різка зміна тембру і частий зрив на сильний та довгий крик, який самі музиканти емо називають “scream”. Також характерним для музики і співу емо є раптовий перехід на інтимний шепіт. Тексти пісень – про переживання їхніх авторів, інколи – з політичним змістом.

У субкультурі емо присутній величезний потенціал інфантилізму. Емо-кід не хочуть переступити через поріг власного дитинства і декларують це всією своєю поведінкою. Вони вважають світ

занадто жорстоким, тому відгороджуються від нього довгим косим, рваним чубом, який закриває одне око, та фарбують очі й нігті в чорний колір, і хлопці також. Кольорова гама одягу – поєднання чорного з рожевим.

Емо вирізняються суїцидально небезпечною поведінкою, і спроби самогубства в цій субкультурі дуже часті. Однак, ці спроби, як правило, спрямовані на дорослих з метою їх налякати і є приводом похизуватися перед однолітками. На руках в емо-кідів нерідко можна побачити неглибокі порізи – результат від невдалих спроб самогубства. Емо-кіді потребують максимально тактовного до них ставлення, щирості, відкритості, відвертості, довіри.

Хіпі – це субкультура, що об'єднує прихильників музичного стилю панк-рок. У хіпі свої правила поведінки і своя філософія. Вони об'єднуються в Систему. Це, свого роду, клуб, в який приймають не кожного. Система ділиться на групи (тусовки), де є два прошарки: “піонери” і “олдові” (мамонти). “Піонери” – це підлітки, “олдові” – старі члени Системи, які серйозно вникають у проблеми релігії, містики, художньої творчості. Основним принципом субкультури є ненасилля.

Ідеологія хіпі базується на тому, що людина повинна бути вільною, насамперед, внутрішньо. Захоплюються східною філософією. Сповідують пацифізм: закликають не відповідати на насильство насильством, виступають проти служби в армії. Одним з перших у хіпі було гасло: “*Make love, not war*”, що перекладається як “займайся любов'ю, а не війною”.

Вірають у вищу реальність, що існує поряд з буденністю, в якій живе людство. Вважають, що увійти в неї можна через зміну свідомості завдяки мистецтва. Звідси інтерес до релігії, творчої діяльності. Прагнення до природності виражається у бажанні не змінювати того, що відбувається саме собою (наприклад, не стригти волосся), ні в чому не виявляти активність.

Хіпі – романтики, люблять все яскраве, оригінальне, творче. Хочуть бути незалежними від суспільних умовностей, вільними особистостями. Надають перевагу етнічній музиці різних народів, легкому року. Для розслаблення своєї свідомості і відчуття свободи в середовищі хіпі розповсюджене паління гашишу.

Типова мода серед хіпі: довге розпущене волосся (хайр), як правило, розчесане на пробор; чоло і потилицю охоплює тонка пов'язка (хайратник); на шії – “ксивник” (невеличка шкіряна сумочка для зберігання грошей і документів), прикрашений бісером або вишивкою; на руках – “фенечки”, тобто саморобні браслети або буси, частіше всього з бісеру, дерева або шкіри; в багатьох чоловіків борода. Причини, з яких хіпі носять довге волосся, пояснюються таким чином: “це більш природно, ближче до природи”, “Ісус Христос носив довге волосся і бороду, хіпі йому наслідують”, “довге волосся дозволяє краще вловлювати випромінювання космічного розуму, виконуючи свого роду роль антени”.

Форма одягу: джинси, джинсові куртки, футболки, светри, іноді балахони різного кольору. Одяг нерідко пошарпаний або його спеціально роблять таким: штучно робляться дірки, нашиваються клаптики на джинси і куртки, зображуються написи на англійській мові. Колір одягу, в основному, світлий. Останнє покоління хіпі відрізняють такі атрибути, як рюкзачок і три-чотири колечка у вухах, рідше – в носі (пірсинг). Відома любов хіпі до квітів (одна з самоназв – “діти квітів”) і до ходіння босоніж.

Мова, жаргон: велика кількість англійських запозичень, таких, як “болт” – пляшка, “вайн” – вино, “флет” – квартира, “хайр” – волосся, “нінл” – люди. Характерне часте використання зменшувальних суфіксів і слів, що не мають аналогів у літературній мові для позначення специфічних понять, властивих тільки хіпі.

Музичний стиль: психоделічний рок.

Частиною хіпівської ідеології є “вільна любов”.

Ідеологія: типова зневага до матеріальних цінностей, таких як гроші й дорогі речі. Популярні східні релігії і навчання, серед яких можна виділити рух растаманів, шанувальників культу “Джа”.

Взимку хіпі, як правило, живуть у місті, ходять на тусовки, а влітку подорожують автостопом, розгортають палатні містечка.

Панки (від англ. *punk* – розм. поганий, гидкий, бридкий) – це антисоціальна, анархічна субкультура, з елементами заперечення культури старших поколінь і цивілізацій.

Панки створили специфічну епатажну субкультуру, основним проявом якої є грубий сленг і відразливі клички (прізвиська) всере-

дині неформальної групи, ритуальна активна пантоміма, задержування поведінка.

Зовні епатажні. Фарбоване волосся, викличні зачіски (“ірокез” – від лоба до потилиці півнячоподібні гребні і поголені скроні), бойове розфарбоване обличчя, одяг (на голому тілі шкіряний піджак, полотняна тканина на тонкій сорочці з жабо), сережки на обличчі та у вухах. Культ неохайності в усьому. Грубий жаргон, наближений до жаргону “зони”. Непристойна поведінка. Більшість з них вживає наркотики, спиртні напої, токсичні речовини. Там, де з'являються панки виникають бійки, грабежі, насильство з метою наруги над особистістю.

Зовнішніми ознаками панків є також наступні: сорочка в клітинку, заковані джинси, важкі черевики чи кеди, можливі на одязі заклепки і шипи, черепи. Готичний імідж.

Панки завжди були проти влади, режиму, порядку, а тому ніколи самі не пропагували інші ідеї, окрім анархії.

Straight edge (від англ. – шлях навіпростець, скорочено **sXe**) – це філософське відгалуження панк-культури, рух або, скоріше, спосіб життя.

Характерні риси:

– відмова від наркотиків (у тому числі від алкоголю, кофеїну, тютюну, психоактивних речовин);

– стриманість у сексі (розбірливі статеві зв'язки, один партнер, критичне ставлення до порноіндустрії);

– антифашизм;

– вегетаріанство, веганство (небажання бути учасником вбивства; активна участь у захисті прав тварин – не є обов'язковою).

Straight edge – субкультура, яка не передбачає саморекламу або нав'язування **sXe**-образу життя оточуючим, тому прихильники руху не надають ніяких переваг в одязі, зачісці і т. п.

Єдиний засіб самоідентифікації – використання хреста (“X”) або абревіатури “sXe”, зокрема: хрест-символ на тильній стороні долоні; три хреста, символ трьох НЕ: не пити, не палити, не “трахатись” (наліво і направо); напис **DRUG FREE** (“вільний від наркотиків”) або **POISON FREE** (“вільний від отрути”), часто використовується на одязі. Наведені символи нерідко використовуються і на татую-

ваннях, які означають, що той, хто їх носить, прийняв принципи Straight edge на все життя, на стінах будівель і т. п.

Рух Straight edge отримав назву від однойменної пісні групи Minor Threat, і він завжди був тісно пов'язаний з хардкор-панк музикою.

Растамани — це сучасна молодіжна субкультура, ідеї якої запозичені в синкретичних культурах країн Карибського басейну та національно-релігійному русі афро-американського населення на початку XX століття. Їх сутність полягає у тому, що все цінне для людства зародилося в Африці, а європейці не тільки поневолили африканців, а й сфальсифікували історію, приписавши всі досягнення собі.

Життєвими кредом растаманів є: “люби людей, посягай сенс життя, філософствуй, борись з Вавилоном, розповідай іншим про растаманів, кури травку, грай на барабанах, не працюй, носи дреди, слухай реггі; не їж свинину і рибу без луски, сіль, оцет, молюски; не пий коров'яче молоко, вино і ром; не пали тютюн; не носи речі з чужого плеча і не їж їжу, приготовлену чужими руками; не грай в азартні ігри; не торкайся мертвих”. Растамани пропагують входження у стан нірвани, що, зазвичай, досягається палінням коноплі.

Як правило, растамани підпрацьовують музикою або іншою творчістю, живуть у квартирах своїх знайомих. Люблять свята.

Зовнішні ознаки растаманів: майки з листям канабісу, в'язані балахони і шапки кольорів ефіопського прапора (червоний, жовтий, зелений); дреди — довгі локони, заплетені у безліч косичок, в які вплетені камінці, кульки, нитки. Сучасні молоді растамани не стільки переймаються ідеологією і філософією субкультури растафаріанства, скільки наслідують зовнішню атрибутику і захоплюються музикою африканських мотивів.

Серед численних представників сучасних дітей і молоді, які не є растаманами, також спостерігається захоплення зовнішніми атрибутами цієї субкультури, зокрема, в моду ввійшли дреди, які носять як дівчата, так і хлопці [69, с. 383–384].

Рейвери. Як музичний напрям, рейв (від англ. *rave* — марити, також шаленіти, скаженіти, вити, говорити з ентузіазмом) виник в середині 80-х років XX століття. Це симбіоз чиказького “хауса” та детройдського “техно”. В Україну потрапив в середині 90-х років.

Рейв (“кислотна тусовка”) — музика диск-жокеїв. Її ритміка нагадує ритуальні племінні танці, які призводили до стану транс. Тому на тусовках рейверів переважає атмосфера “небуденності”, “ейфоричного транс”, що межує з містичними відчуттями. Зовнішня атрибутика відрізняється синтетичністю та яскравістю кольорів одягу, наявністю різних додаткових речей, в тому числі пірсингу. “Пірсинг” — проколювання різних частин тіла сережками). Рейв — середовище, де “кожен чує лише те, що хоче почути, і говорить те, що хочуть почути від нього інші”. Учасники рейв-клубів схильні до вживання наркотиків, слабоалкогольних напоїв. Рейв-клуби підлітків поширені в усіх містах України.

Зовнішній вигляд і поведінка рейверів пропагують відхід людини від природи. Їхнє життя — безперервні розваги. Вони вважають, що гроші їм зобов'язані давати батьки.

Репери. Серед багатьох інших субкультурних форм, які базуються на музичних стилях, широкого розмаху набув реп (від англ. *rap* — легкий удар, стук). Манера виконання (“читання”), зовнішній вигляд виконавців, їх дії походять від вуличного життя підлітків у негритянських кварталах Америки.

Реперам властива підвищена корпоративність та психологічна потреба у спілкуванні з однолітками. Найвище цінують індивідуальність.

Класичний “прикид” репера: штани “дизелі” та дуті (пухові) короткі куртки, всі речі на кілька розмірів більші. Мають власні тусовки (як правило, в клубах). Внутрішньотусовочні правила полягають у знанні близько 40 реп-груп та вмінні розпізнавати їх за мелодіями.

Стиль реп носить наслідувальний характер і в останні роки все більше входить складовою частиною в субкультурне полістилістичне утворення, яке отримало назву *xip-hop культура*. Її пріоритети, окрім репу: *брейк-данс*, як форма танцю і пластики тіла; *графіті*, як вид особливого настінного рисунку; екстремальні види спорту (*стрітбол*, *вуличний баскетбол*). Ця субкультура достатньо демократична, не втрачає прямого зв'язку з “молоддю вулиці”.

Репери, як правило, переважно підлітки віком від 12 до 18 років і в основній масі не агресивні.

Байкери (від англ. *biker* – людина, що їздить на мотоциклі, від *to bike* – їздити на мотоциклі) – це об'єднання любителів і прихильників їзди на мотоциклах, які є частиною їхнього образу життя. Основні умови прийняття до такого об'єднання є наступні: бути старшим 16 років; мати достойний байк (мотоцикл з об'ємом двигуна не менше 500 см³); бути здатним на вчинки, поділяти філософію “безпечного” гонщика (це поезія свободи, незалежності, швидкості, ризику, любові і сексу, близької смерті); бути захопленим байк-культурою. Справжні байкери з 60-х років ХХ століття вважають себе рокерами.

Самовираження байкерів виявляється, насамперед, через: байк, його технічний стан, доглянутість, прикрашування (шкіряною бахромою, малюнками на баках тощо); чорний шкіряний одяг, шлем на руці; довге волосся; внутрішню стратифікацію; сленг; високий рівень згуртованості; готовність до швидких дій і захисту своїх членів групи; швидкість, силу, ризик; участь у байк-шоу, байк-фестах, рок-фестивалях, показах байкерської моди. Основні теми розмов – про байки, їх ремонт, вдосконалення; останні новини байкерського життя тощо.

Серед байкерів виокремлюють *стритфайтерів* – тих, хто влаштовує пробіги на шалених швидкостях по вулицях міст, наражаючи на небезпеку як себе, так і інших учасників вуличного руху. В Україні на трасі Київ–Одеса, неподалік від м. Біла Церква (Київська область), встановлено пам'ятник загиблим байкерам.

Однією з характерних ознак байкерівського руху є його солідарність, незалежно від країни проживання. Наприклад, у 2011 році (в м. Ужгород) відбувся рок-фестиваль “*Music Bike Ukraine*”. За деякими даними участь у ньому прийняло близько 11 000 байкерів з усієї Європи. В 2012 році (в м. Каневі) відбувся найбільший в Україні фестиваль “Тарасова гора”.

Загалом байкери виявляють високий рівень активності щодо участі у різних злетах, змаганнях, акціях, клубах тощо. Найбільш масовими в Україні вважаються одеське “Гоблін-шоу”, Тарасова гора і зліт в комплексі відпочинку “Сонечко” під Євпаторією. Байкерські клуби є практично у кожному українському місті. Однак, норми і правила “піонерів” світового байкерського руху зазнали значних

змін (раніше до клубів заборонялось входити жінкам, темношкірим, геям) – вони не завжди дотримуються. В останнє десятиліття серед байкерів все більше дівчат – байкерш.

Металісти (від англ. *metalhead, headbanger, metallian*) – це молодіжна субкультура в стилі “метал” (екстремальна музика, що зародилася у другій половині ХХ століття, є напрямом розвитку рок-музики, одним із стилів гітарної музики). Субкультура металістів тісно пов'язана із субкультурою байкерів, у зв'язку з симпатією останніх до “важкої” музики і симпатії перших до мотоциклів, як до символу свободи.

Типова мода металістів: довге волосся, шкіряна куртка “косуха”, пасок зі значною кількістю заклепок, джинси або шкіряні штани, чорні футболки з логотипом гурту, ланцюги на шії і зап'ясті, короткі чоботи з ланцюгами або армійські чоботи, туфлі (як правило, гостроносі).

На відміну від інших субкультур, таких як готи, панки, металісти позбавлені яскраво вираженої ідеології.

Існує думка, що слухачі “важкої” музики (рок, метал) більш схильні до агресивної поведінки та депресивних станів. Однак, психологи сходяться на тому, що це не наслідок, а причина захоплення “важкою” музикою. За ствердженням самих металістів, агресивна музика допомагає їм позбутися негативних емоцій, не накопичувати їх у собі. Таким чином, деякі металісти несвідомо використовують “метал” як засіб психотерапії.

Готи – це представники молодіжної субкультури, яка зародилася наприкінці 70-х років ХХ століття на хвилі пост-панка. Готична субкультура достатньо різноманітна і неоднорідна, однак для неї в тій чи іншій мірі характерні загальні риси: специфічний похмурий імідж, а також інтерес до готичної музики, літератури міфологічного змісту (надприродна сфера: вампіри, зомбі, перевертні, привиди, демони і т. п.), фільмів жахів і містики. Сповідують естетику готичного роману, естетику смерті, готичної музики й відносять себе до готики-сцени.

Характерний зовнішній вигляд готів: чорний одяг, чорне довге волосся, високі шнуровані черевики, чорний корсет, чорні нарукавники, шипований нашийник, срібні прикраси окультної темати-

ки, чорний макіяж і в дівчат, і в хлопців. Макіяж не є повсякденним атрибутом і, як правило, наноситься перед відвідуванням концертів і готичних клубів.

Типова атрибутика, що використовується готами: анх (давньо-египетський символ безсмертя), черепи, хрести, прямі й перевернуті пентаграми, летючі миші. Іноді використовуються садо-мазохістські атрибути, такі як нашийники і браслети з шипами. Деякі готи надають перевагу одягу, стилізованому під моду XVIII–XIX століть з відповідними атрибутами: мереживом, довгими рукавичками і довгими сукнями у жінок, фракками і циліндрами у чоловіків.

Характерною рисою етики готів є шанування символів смерті. Місце зборів – цвинтар вночі.

Готи сприймають свій рух як протест проти масової свідомості, позбавлення смаку. Однак сенс життя готів – це сама готика, як певний аспект сприйняття життя, а не культ смерті. Готика – явище естетичне, а похмурі образи – епатаж.

Падонки – це сучасна субкультура, яка виникла у 2000 році в Росії, і продовжує розвиватися в мережі Інтернет. Її характерною особливістю є “нова мова” з точки зору класичної орфографії та стилістики (з помилками!) і своєрідна манера спілкування, яка має чимало прихильників та отримала назву “падонковской культури”. Нові слова і вислови здебільшого є трансформацією звичних, тобто, написаних з помилками. Наприклад: “аффтар”, “жжот”, “пеши исчо”, “превед” тощо.

Подібний сленг досить швидко вийшов за межі одного веб-сайту і широко використовується у блогах “Живого журналу”. Відповідно до особливостей побудови записів відвідувачі поділяються на дві групи: “аффтарів”, тобто тих, хто пише, і “каментаторів”, тобто тих, хто залишає “каменти”. В “каментах” висловлюється оцінка написаного через такі фрази-кліше, як: “аффтар – жжот!”, “аффтар – Аццкий Сотона!”, “аффтар – убей себя ап стену”, “аффтар, выпей йаду” та іншими. Така безграмотність та небагатослівність викликає асоціації з мовою і словарним запасом Елочки-людоїдки з роману Ільфа і Петрова “Дванадцять стільців”. Особлива популярність їх вживання пояснюється бажанням не підвести себе невдалим коментарем, власною некомпетентністю з питання, що

обговорюється, бажанням продемонструвати свою “продвинутість” щодо популярного стилю спілкування.

Ця лексика нині часто зустрічається також на парканах, рекламних плакатах або у відео роликах.

Основна ідея такої субкультури – свобода особистості у самовираженні, нетерпимість до національних, сексуальних та інших меншин. З їхньої подачі влаштовуються флешмоби (“розумні на товпи”) та їх обговорення в Інтернеті.

Гопники (пацани) (з рос. мови – “ТОП” – *городское общество презрения*) – це територіальні корпоративні самодіяльні угруповання підлітків. Створюються за територіальними ознаками (“свої” та “чужі”). Орієнтуються на систему цінностей дорослої кримінальної субкультури, культ сили, земляцтва, взаємовиручки та взаємозалежності. Мають яскраво виражену структуру, ієрархію, систему специфічних цінностей, прагнення до активної діяльності. Зовні майже не відрізняються від звичайних підлітків. Тусуються у своїх мікрорайонах, іноді нападають на “неформалів”, молодь, яка потрапляє на “їхню” територію. Можуть вимагати гроші чи цінні речі під інших людей, ходять групами по декілька осіб. Носять “кепку” та спортивні штани. Їм властива інтелектуальна нерозвиненість, агресивність. Вживають наркотики, алкоголь.

Сатаністи – це представники молодіжної субкультури “чорних металістів”, яка у 80-х роках XX століття відокремилась від субкультури хеві-металістів, наблизившись до прихильників церкви сатани і сформувалась як окрема субкультура в 90-х роках XX століття. Сатаністи – носії нігілістичного (заперечного) характеру. Їхня ідеологія – ідеологія епатажу і бунт проти церковно-традиційної системи.

Сатаністи небезпечні для суспільства, оскільки їхня релігія підтримує жертвоприношення і насильство над іншими людьми. Зовні із сатаністами часто плутають готів.

Скінхеди (розмовно – *скіни*) (від англ. *skin* – шкіра і *head* – голова) – це представники молодіжної субкультури, які пропагують непримиримість до представників інших рас та національностей. Це неонацистські молодіжні угруповання закритого типу. Сповідують культ сильної особистості, расизм, шовінізм, культ чорної

магії, систематично займаються фізичною підготовкою. Не приховують своїх поглядів. Рух скінхедів абсолютно неординарний: в ньому сплелися музика, політика, футбол і примітивні соціальні теорії.

Ідеологія скінхедів полягає у тому, що всі слабкі та немічні не мають права на життя. В основі ідеології – ідеї націонал-соціалізму і антисемітизму. Ненавидять гранджерів, реперів, хіпі, рейверів і людей з іншим кольором шкіри. До металістів і більшості рокерів або байдужі, або їм симпатизують. Байкерів побоюються. Середній вік скинів 17–18 років. Люблять слухати військові гімни і марші, “метал” середини 80-х років ХХ століття.

В стилі одягу скінхедів все суворо функціональне, пристосовано для вуличної бійки: щільні чорні джинси, на яких погано видно бруд і кров чи камуфляжні штани; підтяжки темного кольору; високі армійські черевики (важке шнуроване армійське взуття на товстій підошві – зручні для бігу і як зброя в бійці) зі сталевими вставками фірми “Doc Martens”); короткі куртки – “бомбери” без коміру, щоб супротивнику ні за що було ухватитися. Виділяються начисто виголоною головою – щоб “ворог” не зміг схопити за волосся. Нічого зайвого: ніяких окулярів, значків, сумок, нічого, що заважає ухилятися від рук супротивника. У взутті, замість чорних, з’явилися білі шнурки, як символ того, що скіни воюють за Білу Расу. Бритоголові (або скінхедз) багато в чому зовнішньо схожі з рокерами.

В останнє десятиліття підвищилася активність, масовість і радикалізм анархолівих та правоекстремістських рухів і в Україні. Одна з найбільш радикальних українських угруповань – саме скінхеди.

Загроза для суспільства в існуванні неформальних радикально налаштованих молодіжних організацій полягає у вчиненні ними правопорушень, злочинів на ґрунті расової, національної ненависті, ксенофобії (ісламофобії, мігрантофобії), шовінізму та інших проявів інтолерантності.

За інформацією МВС, на початок 2013 року в Україні нараховувалося близько 500 скінхедів, які об’єднуються в групи від 20 до 50 осіб (віком від 14 до 27 років) [11]. Рухи скінхедів існують у Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Севастополі, Черні-

гові, Миколаєві, Івано-Франківську, Кіровограді, Полтаві, Харкові, Черкасах, Одесі, Донецьку, Тернополі та АР Крим (переважно у Симферополі).

Культовий політичний діяч скінхедів – А. Гітлер і лідери ку-клукс-клану, а ідеальний режим – німецький націонал-соціалізм. В русі бритоголових немає єдиного лідера, ієрархії, він не ставить перед собою політичних цілей. Улюблений лозунг вітчизняних скінхедів: “Україна – для українців, Київ – для киян”. В основному цей рух оформлений у столиці України – близько 80% скінхедів мешкає в м. Києві. Ходять, частіше всього, групою по 5–10 осіб, але можна зустріти і одинаків. Вдень намагаються не показуватися на вулицях, для активності надають перевагу вечірньому часу.

Скінхеди оголошують себе арійцями і расистами, нападають на студентів з Азії і Африки. Переважна більшість скінхедів – це старшокласники, учні технікумів і ПТУ, є вони і серед студентів. Завдяки активності та агресії скінхеди завоювали собі особливу нішу прихильників футболу. Під різними назвами вони є майже при кожному футбольному клубі, носять клубні шарфи з нацистською символікою. Більшість скінхедів, особливо молоді, – фанати якого-небудь футбольного (хокейного) клубу. Вони об’єднані в угруповання і часто їздять на матчі улюбленої команди, де влаштовують бійки з фанатами інших клубів.

Скінхеди-неонацисти – старші за віком, більш грамотні, “продвинуті”. Розбираються в музиці, віршах, проповідують расистські догми. Пропагують свою ідеологію в Інтернеті. Періодично ведуть “прицільні” атаки на іноземців, біженців, неформалів (реперів, панків).

Існують також скінхеди-антифашисти, але їх дуже мало.

На сьогоднішній день скінхеди поділяються на течії нацистів та пацифістів.

Дуже схожа на скінхедів й інша субкультура – “РНЕ” (Російська національна єдність).

Педовки (пендовки) – це підлітки і молодь переважно до 18 років (дівчата, а останнім часом і хлопці), які понад усе хочуть бути модними, гламурними, незалежно від того, на кого вони схожі: на емо, панків, готів чи інших. Так називають також малолітніх емо-

позерш. Зовнішньо вони дуже помітні: в одязі надають переваги речам у смужку, носять скейтерське взуття або кеди, люблять значки, якими прикрашають сумку та інші речі. На руках носять численну кількість різнокольорових ремінчиків-браслетів.

Дуже *ЛюБляТь ПиСаТи у ТаКий СПОсіб*, перекручувати слова, наприклад: “я тебе лаффи, чмафффи”, намагаючись якнайчастіше вживати літеру “ф”. В Інтернеті спілкуються під різними гламурними ніками. Виставляють свої гламурні фото, на яких багато блиску і переливів, губи бантиком. На сайті <http://Beon.ru/> ведуть свої щоденники. Розігрують показні депресії, змінюють аватар на ангела, який плаче, наприклад, з написом: “У цьому світі не можна жити”, “Ангели плачуть від болю, коли втрачають крила” та ін.

Педовки активні в Контакті. Там підписуються на кшталт “Падший Ангел”, “Брошенная кукла” тощо. Полюбують створювати “ліві” сторінки своїх кумирів і називають їх фан-сторінками. Роблять пірсинг, намагаються, щоб сережок було якомога більше. Наносять малюнки та надписи на тіло “сайни” (або “сігни”). Також полюбують фотографуватися, у тому числі на суїцидальну тематику, визнаючи суїцид ознакою тру-емо. Вважають себе еталоном краси.

Конфліктні. Постійно сваряться у колі ровесників, з батьками. Модним вважають жалітися на своє нещасливе життя. В цілому у стилі поведінки в своєму середовищі схожі на дзеркальне відображення емо [119].

Таким собі своєрідним заперечення масовою культурою є і субкультура “Треш”, яка сприймається як брутальний двійник гламуру. Словом “треш” в американській культурі називають “білі відходи” суспільства. Головне правило трешу — ніяких правил. Наприклад, в одязі можна одягати все, що завгодно і будь-як: начесане волосся може стирчати у різні боки і бути спаленим пергідролем, кольорові вінтажні окуляри, колготи в горошок і з портретом значимої особи, на голові — корона із “золотого” картону або щось подібне.

Елементами треш-стилю є: численні аксесуари, принти, кольорове волосся, “єноти”, накладні дреди і вії, джгути, речі, що не узгоджуються в стилі і кольорі, кислотна (яскраво рожева помада) і т. ін.

В цій субкультурі всі намагаються не бути схожими на інших, навіть якщо все це виглядає неестетично, як абсурд — нічого гламурного, приємного для ока, але і ніякого чіткого образу. Таким чином, треш — це протест проти шаблонів, певних обмежень і правил, проти соціальних норм і масової культури [71].

Отже, у середовищі сучасних підлітків і молоді існує безліч неформальних груп, рухів і субкультур. Багато з них мають схожі зовнішні атрибути, але дотримуються різних цінностей.

Основні впливи молодіжної субкультури на особистість і групу визначаються у тенденціях позитивного і негативного.

Позитивний вплив виявляється в освоєнні нових соціальних ролей у групі однолітків, соціальному та культурному самовизначенні на основі соціальних спроб і експериментування.

Соціально-негативний вплив виявляється у фактах зміненої свідомості, наркотизації, прийняття ідеології націоналізму, екстремізму, залучення до кримінального способу життя тощо. На індивідуальному рівні формується мораторій на соціальне та культурне самовизначення, самовиправдання інфантилізму і ескапізму — “втечі” від соціальної реальності.

Питання на закріплення:

1. В чому сутність і зміст ризикованої поведінки?
2. Що таке субкультура і які її види Ви знаєте? Що їх вирізняє?
3. В чому полягають ризики поведінки у сфері дозвілля неформальних груп?
4. Назвіть і розкрийте характерні особливості молодіжних субкультур. В чому виявляється їх епатажність, вплив на свідомість і формування ризикованої поведінки? Ваше до них ставлення.

РОЗДІЛ 4.

Загальна характеристика вандалізму в підлітковому середовищі

4.1. Поняття вандалізму, основні причини і мотиви руйнівних дій

Останніми роками в Україні відбувається збільшення соціально-негативних явищ, зростання рівня насильства і жорстокості серед населення. В результаті деформації суспільної моралі розповсюджуються види поведінки, що порушують громадський спокій та завдають шкоди правам і законним інтересам громадян, суспільству та державі. До подібних проявів антигромадської поведінки належить вандалізм, який переважно чиняється підлітками в громадських місцях і виявляється в умисному знищенні або пошкодженні майна (підпалах будинків, автомобілів, побитті вітрин), шляхів сполучення, релігійних споруд чи культових будинків, в оскверненні або знищенні релігійних святинь, нарузі над державними символами, пам'ятниками, похованнями тощо.

Термін “вандалізм” широко поширений в літературі, але в чинному законодавстві України не вживається. В Юридичній енциклопедії **вандалізм** визначається як “безглузде знищення культурних і матеріальних цінностей” [79, с. 304].

Разом з тим, безглуздість вандалізму відносна, оскільки будь-яка людська діяльність вмотивована, а тому має свій особистісний сенс, хоча й не завжди усвідомлюваний дієвою особою і тим більше іншими людьми.

Неповнолітні скоюють акти вандалізму, як правило, для самоствердження, протесту проти встановлених у суспільстві норм поведінки, для підняття власного статусу в групі ровесників.

Безперечно, мотиви вандалізму пов'язані з актами агресивної поведінки окремих осіб або негативно збуджених груп людей (наговпу). По мірі загострення соціальних суперечностей у суспільстві

збільшується не лише кількість насильницьких злочинів проти особи, а й кількість актів вандалізму.

В останні роки поняття вандалізму стали застосовувати до повсякденних проявів хуліганства, у тому числі псування суспільної, приватної, комунальної власності, зламування обладнання на транспорті, нанесення рисунків і написів на стіни тощо.

Вандалізм має ряд особливостей, зокрема:

- груповий характер;
- високу латентність;
- раптовість;
- непередбаченість;
- швидкість дій;
- комплексність;
- кримінальну спрямованість мотивації.

Слід зазначити, що вандалізм – проблема міжнародна і пов'язують її, зазвичай, зі злочинністю неповнолітніх. В той же час, боротьба з вандалізмом у підлітковому середовищі дуже ускладнена, оскільки ця проблема на сьогодні недостатньо вивчена і заходи, які застосовуються, частіше всього спрямовані на викорінення наслідків, а не причин.

Серед основних причин молодіжного вандалізму *на державному і регіональному рівнях* є:

- системна криза держави, економіки, суспільства і особистості;
- зміна цінностей, формування яких відбувається протягом віків;
- економічна поляризація різних прошарків населення;
- пропаганда вандалізму і насильства у ЗМІ;
- контркультура, яка існує в суспільстві;

на місцевому рівні:

- неблагополуччя оточуючого середовища (сім'я, навчальний колектив, неформальні молодіжні об'єднання асоціальної спрямованості);

на груповому рівні:

- ситуативні чинники: екстремальні ситуації, ізоляція, незадоволення очікувань, дискомфортність умов;

на особистісному рівні:

- невихованість;
- соціальний інфантилізм;

- моральна незрілість;
- невірноваженість психіки;
- нездатність до саморегуляції.

До умов виникнення молодіжного вандалізму відносять:

- негативні стилі виховання;
- недостатність виховної роботи з молоддю;
- особливості підліткового віку;
- відчуження від корисних видів діяльності;
- депривацію потреби в самореалізації;
- ситуативні чинники (конфлікти, стреси, які супроводжуються негативними емоційними станами)

Залежно від домінуючого мотиву руйнування С. Коен [81] виділяє шість типів вандалізму:

1. *Вандалізм як спосіб придбання.* Основний мотив руйнування складає матеріальна вигода. Ця форма вандалізму, по суті, є різновидом крадіжки. Приклади подібних явищ легко знайти в сучасній українській дійсності. Відомо, що значна шкода завдається устаткуванню (обладнанню), яке містить кольорові метали. Знімаються дверні ручки, меморіальні дошки, деталі приборів тощо. Широко розповсюджений цей різновид вандалізму на кладовищах (цвинтарях), коли викрадаються квіти, вінки, золото написів тощо.

2. *Тактичний вандалізм.* Руйнування використовується як засіб для досягнення інших цілей. Наприклад, щоб не допустити зниження цін, знищуються великі партії товару.

3. *Ідеологічний вандалізм.* Цей вид схожий на попередній, і їх іноді об'єднують (ототожнюють). Про ідеологічний вандалізм говорять, коли руйнівник переслідує соціальні або політичні цілі. Об'єкт руйнування має яскраво виражений символічний смисл. Він може означати тип влади, соціальні інститути, якусь соціальну або національну групу. Соціальні революції і катаклізми зазвичай супроводжуються посиленням цього різновиду вандалізму. Руйнування пам'яток архітектури під час Великої жовтневої Революції носило антимонархічний, антифеодальний і антиправославний характер. Саме ці символи знищувалися особливо інтенсивно. Лише за період 1917 року зруйновано 25–30 тис. церков і соборів, близько 500 монастирів, знищено не менше 20 млн ікон, 400 тис. дзвонів [81].

4. *Вандалізм як помста.* Руйнування здійснюється у відповідь на кривду або образу. Особливість цього різновиду полягає у анонімності. Образа може бути уявною, а об'єкт руйнування лише зворотно або символічно пов'язаний з первинним джерелом ворожості. Така форма помсти приваблива тим, що вона емоційно ефективна, але дозволяє уникнути особистої сутички. Крім того, об'єкт помсти не завжди досяжний. Деякі дослідники трактують всі різновиди вандалізму як помсту, тобто реакцію у відповідь.

5. *Вандалізм як гра.* Це розповсюджений різновид дитячого і підліткового вандалізму. Руйнування розглядається як можливість підвищити статус в групі ровесників за рахунок прояву сили, спритності, сміливості і нерідко має характер змагання.

6. *Злобний (злісний) вандалізм* представляє собою акти, викликані почуттями ворожості, заздрощів, неприязні до інших людей і задоволення від завдання шкоди, руйнування.

Вандалізм як явище – динамічна структура, представлена різними стадіями розвитку. На першій стадії акти вандалізму, як правило, епізодичні й обумовлені зовнішніми соціальними чинниками, а також неконтрольованими емоційними реакціями (гнів). На другій стадії акти вандалізму набувають стійкий, повторювальний характер і мотивовані потребою у самоідентичності. На третій стадії розвитку вандалізм стає переконанням, від матеріальних його форм переходить у вандалізм усвідомлений, духовний.

Схематично структуру актів вандалізму можна представити таким чином (див. рис. 2):

Рис. 2. Структура актів вандалізму.

З урахуванням викладеного, а також на підставі результатів проведеного дослідження, підлітковий вандалізм можна розділити на чотири мотиваційні рівні:

— *перший рівень* — несвідомий (мотиви: вихід гніву, вплив алкогольних чи наркотичних засобів, ефект натовпу “як всі, так і я”);

— *другий рівень* — підсвідомий (мотиви: гра, розвага, змагання, наслідування, навіювання);

— *третій рівень* — свідомий, особистісно-психологічний (мотиви: вандалізм — як звичка поведінки, самозахист, помста; іноді вандалізм — як побічний бік злочину);

— *четвертий рівень* — свідомий, соціально-психологічний (мотиви: самоствердження, протест, помста за образу).

Залежно від ставлення до оточуючих, всіх підлітків, схильних до вандалізму, можна поділити на чотири групи.

Поступливі — це підлітки шизоїдного (інтровертованого) типу з гальмівними реакціями астено-депресивного типу. Для них характерні емоційно-вольова нестійкість, тобто схильність до наслідування, зараження, навіювання. Їх потрібно, в першу чергу, навчати здатності протистояти зовнішньому впливу і самостійному прийнятті рішення.

Залежні — це підлітки, які характеризуються замкненістю, нерішучістю, конформністю, низькою здатністю до спілкування, що виражається в мотиві вандалізму “вихід гніву”. Їм також характерна схильність до наслідування і навіювання. Їх потрібно навчати релаксації напружень, способам саморегуляції, спілкуванню з ровесниками.

Впевнені в собі — це підлітки з проявами епілептоїдності (збудливі). Їм характерні імпульсивність, “генерування” ідей, до реалізації яких залучаються ровесники. Їх, в першу чергу, необхідно навчати способам прийняття групових рішень, саморегуляції.

Домінуючі — це підлітки з проявами егоцентризму, демонстративності, гіперактивності, агресії. Їх, в першу чергу, необхідно навчати зниженню деструктивної конфліктності, переорієнтовувати на здійснення ролі лідера в корисних і значимих для них видах діяльності.

Підлітки першої і другої груп схильні до аутсайдерства, а третьої та четвертої — до лідерства.

Таким чином, вандалізм, як особливий вид агресії, характеризується руйнуванням об'єктів матеріальної або духовної культури, а також специфічною мотивацією поведінки, при якій руйнівна активність має для індивіда особливий особистісний сенс.

Оскільки вандалізм складне і багатоаспектне соціальне явище, його вивчення вимагає комплексних, більш широких міждисциплінарних досліджень.

4.2. Кримінологічні та соціально-психологічні характеристики неповнолітніх, схильних до вандалізму

Злочинність неповнолітніх (підліткова злочинність) є самостійною кримінологічною проблемою, оскільки відрізняється від злочинності дорослих, що зумовлюється віком злочинців, який знаменує соціально-психологічні особливості цієї категорії і їх статус у суспільстві.

Вік неповнолітніх злочинців зумовлений правовими чинниками — від 14 років (вік, з якого починається кримінальна відповідальність практично за всі діяння, які реально вчиняють неповнолітні) до 18 (вік юридичного повноліття) [27].

Для злочинності неповнолітніх властива підвищена латентність, оскільки більшість їхніх діянь сприймаються як пустощі, викликані недостатньою соціальною зрілістю (крадіжки у сім'ї, сусідів, навчальному закладі; хуліганські бійки, відбирання грошей та речей у молодших тощо). Про такі вчинки, як правило, не повідомляють до органів внутрішніх справ.

Поведінка неповнолітніх (підлітків) відрізняється рядом особливостей: недостатність життєвого досвіду і пов'язаний з цим низький рівень самокритичності; відсутність всебічної оцінки життєвих обставин, підвищена емоційна збудливість, імпульсивність, рухова і вербальна активність, сугестивність, наслідування, загостреність почуття незалежності, прагнення до престижу в референтній групі, негативізм, неврівноваженість збудження і гальмування.

Щодо кримінологічної характеристики неповнолітніх, схильних до вандалізму, то можна сказати, що їм властиві певні біологічні та психологічні особливості, зокрема:

— не сформованість базових соціальних цінностей;

- незавершеність формування соціальних установок;
- підвищена навіюваність, високий рівень конформізму;
- орієнтація на неформальну групу, прагнення в ній самоствердитися;
- демонстрування своєї незалежності;
- зневажливе ставлення до моральних і правових норм;
- злочинна “романтика”, готовність “взяти на себе” чужу провину;
- не сформованість відповідальності за свої вчинки.

За останні роки в Україні значно зросла кількість проявів підліткового вандалізму, знизилася розкриття злочинів, збільшилася шкода, яка завдається державі та суспільству, окремим громадянам.

У той же час боротьба з вандалізмом, як свідчать статистичні дані і результати опитувань експертів, поки здійснюється правоохоронними органами недостатньо активно, що проявляється, в першу чергу, у низьких показниках виявлення цього виду правопорушень.

Проведене дослідження показало, що випадки вандалізму, зареєстровані в МВС України, складають не більше 1% від усіх випадків його вчинення. Але, будь-яка оцінка латентності більшості видів злочинів, у тому числі вандалізму, є досить приблизною і достатньо спірною.

В Україні вандалізм найчастіше кваліфікують як дрібне хуліганство (ст. 296 Кримінального кодексу України). Тому, абсолютна більшість актів вандалізму залишається без належного реагування правоохоронних органів. Кримінальні справи по них з різних причин не порушуються (як правило, по таких фактах ніяких повідомлень у правоохоронні органи не надходить, але й відповідні посадові особи не проявляють помітної активності в їх виявленні), а якщо й порушуються, то винні у вчиненні вандалізму з тих чи інших причин від юридичної відповідальності звільняються або їм виноситься вирок умовного покарання. Санкції за навмисне руйнування, знищення і пошкодження майна набагато нижчі, а ніж за його викрадення.

Суспільна думка, навпаки, нетерпляче ставиться до безглуздої наруги. Остання доволі цинічна і часто розрахована на те, щоб викликати загальне обурення і, тим самим, порушити громадський спокій. На підтвердження цього свідчать результати контент-аналізу засобів масової інформації (далі – ЗМІ), зокрема преси України за 2007–2011 роки [2; 13; 14; 15; 55; 57; 58 та ін.].

За результатами аналізу, яким охоплено близько 60 публікацій у пресі України, було зафіксовано 85 повідомлень про акти вандалізму. З них: кожний п'ятий – руйнування або пошкодження пам'яників історії і культури України; 23% – наруга над могилами і руйнування надгробників; 13% – знищення автомобілів, у більшості викрадених. Крім того, 9,5% опублікованих у пресі повідомлень містили інформацію про вандалізм на транспорті (залізничному і повітряному), інші – на міському транспорті, в торгових точках, культурних приміщеннях (музеях, бібліотеках і т. п.), у житлово-комунальному господарстві (ліфти, обладнання будинків, телевізійні антени і т. ін.), про порубку та інше знищення зелених насаджень у містах тощо.

Більше, ніж у половині випадків вандалізму зловмисники діяли за допомогою простого механічного руйнування з використанням підручних предметів, ломів, молотків, пилок, сокир і т. п.

Дослідження вандалізму, як кримінально караного діяння, у відповідному галузевому законодавстві Російської Федерації, Білорусі, Латвії, Казахстану, Іспанії, Швеції, Данії, ФРН, Китаю дозволило віднести до нього не тільки знищення, руйнування і пошкодження пам'яток історії та культури, а й наругу над трупами, могилами чи іншим місцем поховання; пограбування давніх культурних споруд, осквернення будівель.

Проведене опитування практичних працівників органів внутрішніх справ України показало, що до вандалізму вони відносять наступні діяння:

- умисне знищення, пошкодження або осквернення культурних і матеріальних цінностей (61,5% оперативних працівників і 70% слідчих);
- хуліганські дії щодо псування майна в громадських місцях, на транспорті, житлових будинках (29,1% і 21% відповідно);
- умисне знищення історичних пам'яток (6,8% і 5% відповідно);
- знищення пам'яників, творів мистецтва, релігійних святинь (2,6% і 4% відповідно) [74].

Слід зазначити, що вандалізм, як соціально-психологічне явище, – це феномен переважно чоловічої статі, підліткової або молодіжної. Цей факт констатується практично в усіх дослідженнях [83].

Так, наприклад, у комплексному дослідженні вандалізму серед школярів, проведеному зарубіжними вченими, взаємозв'язок між статтю і різними формами вандалізму (побиття вікон, псування шкільних меблів і т. п.) був підтверджений [91].

Вивчаючи географію розповсюдження вандалізму, не можна не відмітити, що акти вандалізму частіше всього вчинюються в регіонах з більш високою часткою міського населення, тобто в містах, які в більшій мірі насичені об'єктами соціальної та економічної інфраструктури, будівлями, спорудами і транспортом загального користування. Частіше за все акти вандалізму (побиття скла в будинках, установах, організаціях, на транспорті; розписи стін цинічними і аморальними зображеннями) вчинюються у вечірній та нічний час доби.

Спеціалісти вказують переважно на груповий характер вандалізму. За ствердженням С. В'язова, в групі скоюється 73,8% від загальної кількості актів вандалізму [19].

Неповнолітні, які вчинили групові злочини, при опитуванні вказали, що в групі легше вчинити злочин, оскільки об'єднуються зусилля декількох осіб (13,6%); група знімає страх перед можливим покаранням (4,5%); хотілося показати свою сміливість (11,4%); хотілося зміцнити свій авторитет в групі (9,1%); у випадку ускладнень при вчиненні злочину можна розраховувати на допомогу товаришів (5,7%) [37].

Відповідно до статистики поліції США, а також ряду зарубіжних досліджень, більшість актів вандалізму припадає на осіб, які не досягли 25 років [89]. Згідно результатів вибіркового психологічного обстеження підлітків, пік вандалізму припадає на 11–13 років. Потім частка вандалізму в структурі правопорушень різко знижується [82; 88].

В розвиток цього, показовою є думка російського журналіста Ю. Чувашева: *“...місцеві малолітні добре знають, що до 14 років їх взагалі не можуть притягнути до відповідальності, щоб вони не зробили і вчиняють тяжкі злочини, а що робити з цим пороком відповіді немає”* [72].

Псування, руйнування або знищення майна частіше всього здійснюється імпульсивно, під впливом ситуації. В 66% випадків акт

вандалізму не готувався, при цьому в 65% випадків підлітки застосовували певні знаряддя руйнування. Водночас, 18–20% пояснювали руйнування розважальним дозволенням [88].

Показовим є той факт, що вандали, як правило, здійснюють руйнування там, де самі проживають (під'їзди будинків, двері, ліфти і т. п.), навчаються (шкільні меблі) і працюють (агрегати, предмети матеріально-технічного забезпечення) [87; 96].

Важливою характеристикою підліткового вандалізму є присутність співучасників [50]. Їх зазвичай 3–4, вони однолітки чи відрізняються за віком не більше, ніж на 1–2 роки [88].

Вандалізм посідає помітне місце у структурі кримінальної активності підлітків 13–17 років [88]. Нерідко вандалізм супроводжують більш серйозні правопорушення. Так, за результатами досліджень Д. Еліота, 53% вандалів вчинили, по меншій мірі, три більш тяжких правопорушення [82].

На основі ретроспективного аналізу підліткового вандалізму у злочинній кар'єрі Л. Шенон відмічає, що підлітки, які затримувалися поліцією за вандалізм у віці від 6 до 17 років, до 21 року мали більш серйозну злочинну кар'єру [92].

Проведене дослідження А. Хаубером, в якому опитано 500 підлітків 12–18 років, затриманих поліцією за вандалізм, показало, що більшість “злісних” вандалів знаходилося в кризовій ситуації [85]. Для 58% з них були одночасно справедливими такі характеристики: ними не цікавилися батьки, вони погано навчалися в школах і їх друзі також виявилися “важкими підлітками”. Лише 4% “злісних” вандалів не мали жодної із зазначеної характеристик. Підлітки-вандали негативно ставилися до школи, частіше прогулювали заняття. Їх батьки не знали, де їх діти проводять дозволення. 96% підлітків-вандалів регулярно вживали алкоголь чи наркотики [88].

Емпіричні дослідження вандалізму серед школярів показали, що успіхи в школі є чинником, який знижує вірогідність вандалізму серед підлітків [86; 91].

Загальновідомим є криміногенний вплив бездоглядності підлітків, незайнятості їх корисною справою, безкарності фактів вандалізму. Особливо слід наголосити на провокуючому впливі деяких телепередач, Інтернет, які пропагують жорстокість, агресивність, вандалізм.

Таким чином, в основі вандалізму лежить агресивність і негативізм особистості підлітка – немотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві та завдає значної шкоди об'єктам нападу.

Внаслідок широкої розповсюдженості, частоти проявів актів вандалізму і недостатнього покарання підлітків, вандалізм став соціально-правовою проблемою сучасного суспільства. В більшості випадків підлітки не розуміють, що їхні вандалські дії – це не дитячі пустощі, а кримінально карні діяння. Роз'яснення цього положення має увійти в профілактичні програми педагогів, психологів, працівників правоохоронних органів.

Питання на закріплення:

1. Що таке вандалізм і в чому він виявляється?
2. Розкрийте типологічні характеристики вандалів.
3. Дайте Ваше бачення щодо профілактики вандалізму в середовищі неповнолітніх, у суспільстві.

РОЗДІЛ 5.

ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИКИ ВАНДАЛІЗМУ В ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

5.1. Юридична відповідальність неповнолітніх за вчинення вандалізму

З правової точки зору дитина є самостійним суб'єктом права, тому на неї поширюється увесь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав та обов'язків людини. До того ж, як особлива соціально-демографічна група населення, діти мають свої специфічні потреби, інтереси та права, але не володіють достатньою спроможністю відстоювати і захищати їх перед суспільством.

Забезпечення прав і свобод неповнолітніх і, в першу чергу, захист дітей від злочинних посягань, є одним з найбільш пріоритетних напрямів внутрішньої політики України. Від її реалізації залежить майбутнє країни, її економічне та соціальне благополуччя. Тому не випадково, що проблемі злочинності неповнолітніх приділяється значна увага з боку всіх структур суспільства.

У системі МВС України кримінальна міліція у справах дітей (далі – КМСД) є основним підрозділом, на який покладені, зокрема такі завдання: попередження злочинності неповнолітніх; розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю; профілактичного обліку дітей, звільнених з місць позбавлення волі; засуджених, але стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено, а також засуджених умовно або до виправних робіт; соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Вирішення цих завдань значною мірою залежить від володіння працівниками КМСД правовими знаннями, які слід віднести до розряду найбільш потрібних.

На відміну від Кримінального кодексу Російської Федерації [73], в Кримінальному кодексі України (далі – ККУ) [39] відсутня спеці-

альна норма, що передбачає відповідальність за вандалізм. Разом з тим, такі діяння можуть в окремих випадках бути кваліфіковані як: пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178); незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179); умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194); пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277); дрібне хуліганство (296); наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого (ст. 297); наруга над державними символами (ст. 338).

З урахуванням цього, особливого значення у сфері захисту інтересів особистості, суспільства і держави набуває юридична відповідальність, яка настає у результаті порушень правових норм.

Юридична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою [79, с. 437].

Згідно чинного законодавства України, залежно від галузевої приналежності порушеної норми права, до неповнолітніх, які вчинили злочини або адміністративні проступки, пов'язані з вандалізмом, може застосовуватися *кримінальна, адміністративна, цивільно-правова або матеріальна відповідальність* [79, с. 437].

Кримінальна відповідальність неповнолітніх – це кримінальна відповідальність осіб, які вчинили злочини у віці від 14 до 18 років. Згідно зі ст. 10 ККУ, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент скоєння злочину минуло 16 років. Особи ж, які вчинили суспільно небезпечне діяння у віці від 14 до 16 років, притягуються до кримінальної відповідальності тільки за: вбивство (умисне і необережне); тілесні ушкодження, заподіяні навмисно і які спричинили розлад здоров'я; зґвалтування; крадіжку; пограбування; розбій; злісне хуліганство; умисне знищення або пошкодження державного, колективного чи індивідуального майна, що зумовило тяжкі наслідки; умисні дії, які можуть призвести до аварії поїзда [39].

Встановлення мінімальної вікової межі кримінальної відповідальності пов'язане з недостатнім життєвим досвідом та незрілістю емоційно-вольової сфери психіки неповнолітніх. До осіб, які

у віці до 18 років скоїли злочин, який не становить великої суспільної небезпеки, і коли визнається, що їх (осіб) виправлення можливе без кримінального покарання, а також до осіб, які до вказаного віку вчинили суспільно небезпечні діяння, передбачені ККУ, суд може застосувати примусові заходи виховного характеру. Останні не є кримінальним покаранням. Неповнолітні злочинці не підлягають винятковій мірі покарання – смертній карі (ст. 24 ККУ), а позбавлення їх волі не може перевищувати 10 років (ст. 25 ККУ).

Вік неповнолітнього розглядається законом як обставина, що пом'якшує покарання (ст. 40 ККУ). У боротьбі зі злочинністю неповнолітніх суд дотримується принципу "економії" кримінального покарання, коли пріоритетом має бути не суворість судового вироку, а ефективні запобіжні заходи [79, с. 435].

У разі здійснення неповнолітнім злочину, що не має великої суспільної небезпеки, а також якщо неповнолітній зробив суспільно небезпечне діяння, але не досяг віку кримінальної відповідальності (14 років), до нього можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру до яких належать:

- зобов'язання привселюдно чи в іншій формі вибачитись перед потерпілим;
- попередження;
- передання неповнолітнього під нагляд батькам чи особам, що їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згоди, а також окремим громадянам на їх особисте прохання;
- покладання на неповнолітнього, який досяг 15 років і має майно чи заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяний збиток;
- направлення неповнолітнього у спеціальну навчально-виховну установу для дітей і підлітків до його виправлення, але щонайбільше на 3 роки.

Останній захід є найбільш суворим. Він здійснюється примусово незалежно від бажання неповнолітнього.

Доцільно зауважити, що примусові заходи виховного характеру не є покаранням і не спричиняють характерних для покарання негативних наслідків, насамперед судимості. Але якщо ці заходи не мали на правопорушника належного впливу, суд може вжити до

нього суворіші примусові заходи аж до направлення у спеціальні заклади чи засудити до передбаченого законодавством покарання.

Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) встановлено, що до адміністративної відповідальності притягаються особи, яким на момент скоєння правопорушення виповнилося 16 років. Справи про такі правопорушення уповноважені розглядати комісії в справах неповнолітніх при виконавчих комітетах місцевих Рад [32].

Адміністративна відповідальність настає за адміністративні правопорушення і передбачає застосування стягнень у вигляді попередження, штрафу, позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину, громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт тощо [32].

Адміністративна відповідальність урегульована нормами адміністративного права, в яких наводиться повний перелік адміністративних проступків, адміністративних стягнень і органів, уповноважених застосовувати їх.

Згідно зі ст. 13 КУпАП [32], до осіб віком 16–18 років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються відповідні заходи впливу. До того ж, адміністративна відповідальність неповнолітнього може настати тільки тоді, коли 16 років йому виповнилось саме до моменту вчинення протиправного діяння, а не до вирішення питання про притягнення його до адміністративної відповідальності.

До неповнолітніх віком 16–18 років, які скоїли адміністративні проступки, можуть бути застосовані заходи, передбачені ст. 24-1 КУпАП [32], а саме:

- зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитись перед потерпілим;
- попередження;
- догана або сувора догана;
- передання неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, або під нагляд педагогічному чи трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Заходи впливу мають виховний характер і можуть бути застосовані до неповнолітніх, які скоїли адміністративний проступок, у віці

16–18 років, якщо орган адміністративної юрисдикції дійде висновку, що виправлення правопорушника можливе без застосування до нього суворішого адміністративного стягнення. У сукупності ці заходи утворюють систему, що складена з урахуванням збільшення тяжкості примусових заходів – від менш суворих до суворіших.

Зауважимо також, що скоєння адміністративного проступку неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує відповідальність. Пояснюється це тим, що неповнолітні загалом не мають стійкої психіки, достатнього життєвого досвіду, навичок правочинної поведінки, не завжди усвідомлюють шкоду від заподіяного, легко піддаються впливу інших осіб, особливо старших за віком, які часто стають організаторами або підбурювачами правопорушень. Ураховується також, що неповнолітні легко піддаються виховному впливу і можуть виправитись без застосування до них жорстких заходів адміністративного стягнення.

Справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх повноважені розглядати комісії у справах неповнолітніх (далі – комісії) при виконавчих комітетах місцевих рад.

Справи про адміністративні правопорушення, які розглядаються комісіями поділяються на три основні групи:

- справи про суспільно небезпечні дії, вчинені особами до досягнення ними 16 років (за них відповідають батьки);
- правопорушення, скоєні особами віком 16–18 років;
- скоєння дрібного розкрадання державного або громадського майна, дрібного порушення правил користування дорожнім рухом. Ця група справ розглядається комісією лише тоді, коли вони передаються їм органами внутрішніх справ або судами. Якщо такі правопорушення вчиняють неповнолітні віком до 16 років відповідальність за них несуть родичі.

До окремої групи належать справи про інші антигромадські вчинки неповнолітніх, які не вважаються адміністративними правопорушеннями, однак свідчать про певні відхилення від нормального розвитку підлітка. Наприклад, неналежна поведінка у школі, на вулиці, ранні статеві зв'язки, захоплення іграми, що свідчить про звички, які з часом можуть призвести до злочину.

Як свідчить практика, найчастіше комісії розглядають такі справи: дрібне розкрадання державного майна, побиття скла в автома-

шинах, псування телефонів-автоматів, розпиття спиртних напоїв у громадських місцях або поява в них у нетверезому стані, азартні ігри.

Цивільно-правова відповідальність полягає у настанні передбачених цивільно-правовою нормою негативних майнових наслідків, які завжди є для правопорушника додатковим майновим обтяженням (додатковими майновими втратами або майновими обов'язками). Види і умови цивільно-правової відповідальності передбачені Цивільним кодексом України (далі – ЦКУ) [79, с. 436].

Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх – це відповідальність за шкоду, заподіяну особами, які не досягли 18-річного віку [79, с. 435].

Розрізняють відповідальність осіб віком до 15 років і відповідальність осіб у віці від 15 до 18 років. В першому випадку за шкоду, заподіяну неповнолітніми, відповідають їхні батьки (усиновителі) або опікуни, якщо не доведуть, що шкода сталася не з їх вини. Якщо неповнолітній під час заподіяння шкоди перебував під наглядом навчального, виховного або лікувального закладу, останні несуть відповідальність за шкоду, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їх вини (ст. 446 ЦКУ).

Неповнолітні віком від 15 до 18 років відповідають за заподіяну ними шкоду на загальних підставах. Коли ж діти не мають майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної ними шкоди, то остання повинна бути відшкодована у відповідній частині їх батьками (усиновителями) або піклувальниками, якщо вони не доведуть, що шкода сталася не з їх вини. Цей їх обов'язок припиняється у разі досягнення винною особою повноліття або появи у неповнолітнього майна або заробітку, достатнього для відшкодування шкоди (ст. 447 ЦКУ) [79, с. 435].

У законодавстві України про працю не існує обмежень щодо покладення на неповнолітніх працівників **матеріальної відповідальності** [31]. Трудова дієздатність, тобто здатність укладати трудові договори та бути учасником трудових правовідносин, настає з 16 років, у певних випадках – з 15 років, а учнів – з 14 років (ст. 188 Кодексу законів про працю України) [31].

Відповідно до ст. 130 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпПУ) працівники несуть матеріальну відповідальність за шко-

ду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. При матеріальній відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством [31].

За наявності зазначених підстав і умов матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Слід зазначити, що Конституція України (далі – Конституція) містить ряд принципових положень щодо юридичної відповідальності особи. Стаття 61 Конституції забороняє двічі притягати до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення [35].

В цій же статті Конституції вказується, що юридична відповідальність має індивідуальний характер [35]. Згідно з цим приписом особа може притягатися до юридичної відповідальності лише за свою власну поведінку, а за дії інших осіб вона відповідати не може. Однак, слід ще раз зазначити, що за протиправну поведінку неповнолітніх до деяких видів юридичної відповідальності можуть притягуватись їхні батьки чи опікуни.

Таким чином, юридична відповідальність є важливим засобом забезпечення законності і правопорядку в державі, належної реалізації Конституції України та чинного законодавства. З іншого боку, вона стимулює правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин, сприяє формуванню у населення поваги до закону і права, а отже, є чинником побудови правової держави в Україні.

У свою чергу, боротьба з вандалізмом в підлітковому середовищі не може бути цілком успішною без удосконалення кримінального і адміністративного законодавства, яке не лише створює правові основи припинення цього правопорушення і притягнення за його вчинення до відповідальності, але й виступає важливим про-

філактичним засобом. Іншими словами, якщо вандалізм не вдалося попередити, то повинна бути забезпечена невідворотність відповідальності (покарання) за вчинене, що вже саме по собі є важливою профілактичною мірою.

Отже, попередження злочинності неповнолітніх потребує більш ефективного законодавчого врегулювання. З цією метою доцільно розробити та прийняти Закон України “Про профілактику правопорушень серед дітей” в якому закріпити, зокрема: об’єкти профілактики; чіткий перелік заходів профілактики; підстави та порядок їх застосування; перелік найдоцільніших форм та методів профілактики з огляду на вікові особливості та спеціальний соціальний статус неповнолітніх; правові гарантії осіб, які включені до сфери профілактичного впливу; пріоритетні напрями профілактики правопорушень серед дітей і підлітків. Прийняття такого закону сприятиме подальшому розробленню загальнодержавних, регіональних, цільових програм щодо протидії злочинам серед неповнолітніх.

5.2. Методи психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників у діяльності правоохоронних органів

Більшість видів вандалізму вчиняються підлітками не через свідоме бажання зламати, зруйнувати, знищити, а внаслідок зневажливого ставлення до норм поведінки, відсутності поваги до навколишнього середовища, відсутності акуратності, культури виховання та неповаги до продуктів людської діяльності. Вандали не усвідомлюють наслідків своєї поведінки і не відчують ніякого почуття відповідальності.

Поломки таксофонів, розбите скло, грубі написи і малюнки на парканах або стінах будівель асоціюються у громадян з небезпекою і нестабільністю, сприймаються як синдром соціальної деградації. Тому вандалізм не лише завдає величезних матеріальних збитків, але й суттєво впливає на соціальний статус суспільства. У посиленні вандалізму вбачається симптом кризи духовності та моральності суспільства.

В абсолютній більшості вандалізм – явище анонімне. Більшість руйнувань відбуваються в місцях, недоступних для стороннього

спостереження. Найбільша кількість написів на стінах, зламаних парканів, розбитих телефонних будок, ліхтарів, таксофонів виявляється в закритих від стороннього спостереження місцях. Торгові точки, магазини, де розбиваються вітрини, як правило, розташовані неподалік від розважальних закладів, які працюють пізно увечері або вночі.

Акти підліткового вандалізму в освітніх закладах (псування майна, інвентарю, експонатів) також носять прихований характер, а при поширенні завдають значних матеріальних збитків, дестабілізують порядок та провокують нові прояви руйнування.

Тому виявлення кожного випадку вандалізму і причин, які спонукають до цього учнів, заслуговує пильної уваги і вимагає індивідуального підходу в кожному конкретному випадку.

В профілактичній роботі з дітьми та підлітками використовуються психолого-педагогічні методи, які, згідно із загальною теорією виховання, умовно об’єднують в чотири основні групи:

- методи формування і корекції свідомості (переконання, приклад, психолого-педагогічний “вибух”);
- методи формування і корекції позитивного досвіду поведінки (вправи, доручення, вимоги, контроль);
- методи формування додаткової мотивації та стимулювання поведінки: методи примусу (попередження, осудження, догана, стягнення, покарання) та методи заохочення (схвалення, оцінка, довіра, організація перспективи, змагання, моральне та матеріальне заохочення);
- методи виявлення ефективності виховання (спостереження, бесіда, тестування, узагальнення незалежних характеристик, аналіз продуктів діяльності).

Необхідно зазначити, що методи психолого-педагогічної діяльності мають діалектичну природу. Вони перебувають у постійному розвитку, взаємозв’язку і завжди виступають в системі.

Змістовний аналіз можливостей методичного арсеналу сучасної юридичної психології та педагогіки показав, що з усього розмаїття існуючих психолого-педагогічних методів профілактичної роботи працівників КМСД з неповнолітніми, схильними до ванда-

лізму, достатньо використовувати ті з них, що спираються на класичні методи, зокрема: бесіда, диспут, переконання, навіювання, приклад тощо.

Бесіда – це вербальний психолого-педагогічний метод навчання і виховання, який при правильному його поєднанні з конкретними спостереженнями і діяльністю особистості відіграє значну роль в освітньо-виховній та профілактичній діяльності з дітьми та підлітками (далі – неповнолітні).

За допомогою бесіди можна систематично і цілеспрямовано впливати на неповнолітніх правопорушників, виявляти психологічні особливості їх особистості, інтереси, схильності, потреби, ціннісні орієнтації, установки, формувати морально-правову свідомість, корегувати і усувати негативізм в їх особистості і поведінці.

Бесіда поділяється на фронтальну (групову, колективну) та індивідуальну.

Фронтальну (групову, колективну) бесіду проводять з групою (класом) на будь-яку тематику (політичну, правову, моральну, статево-рольову, естетичну тощо) з метою спонукання неповнолітніх (учнів, вихованців) до відповідного оцінювання ними подій, вчинків, явищ суспільного життя.

Визначальними в бесіді є факти (вчинки окремих осіб чи колективні дії, правова норма, моральне правило, будь-яке явище, узагальнений літературний персонаж і т. ін.). Форма їх подання повинна спонукати особистість неповнолітнього до роздумів, пошуку, відповідних висновків і переконань.

Особливий такт, аргументованість з боку організатора бесіди (в нашому випадку – працівника КМСД) потрібні в ситуаціях, які передбачають переконання неповнолітніх у помилковості їх поглядів, вчинків, неправильності поведінки.

Індивідуальну бесіду проводять, як правило, в екстремальних ситуаціях (за наявності локальних конфліктів, порушення дисципліни і т. п.), здебільшого конфіденційно.

Провідна роль у системі психолого-педагогічних методів належить **переконанню**. Це обґрунтовується тим, що – за допомогою переконання формується найважливіша якість людини – її свідомість;

– шляхом переконання можна вирішувати більшість виховних завдань, чого не вдається досягти за допомогою інших методів;

– лише у поєднанні з переконанням кожний метод здійснює найбільший виховний ефект.

Переконання отримало свою назву за цільовим призначенням: переконати неповнолітнього в об'єктивності та життєвій необхідності оволодіння правильними ідеями, поглядами та нормами поведінки в особистому та суспільному житті; спонукати його глибоко їх осмислити та зрозуміти, внутрішньо погодитися та практично керуватися ними у житті.

За своєю суттю переконання спрямоване на корекцію (виправлення, покращення) моральної та правової свідомості неповнолітніх. Помилково вважати, що асоціальні потреби та звички неповнолітніх, їхні моральні вади, кримінальні погляди можуть бути подолані лише шляхом примусової регламентації їхнього життя, діяльності та поведінки. Практика переконливо довела, що якщо у неповнолітніх не будуть сформовані позитивні моральні та правові знання, почуття та переконання, якщо в них не буде позитивних прагнень та ідеалів, то сумнівними можуть виявитися очікування щодо їх правослухняної саморегулятивної поведінки.

Переконання має складну структуру і включає такі компоненти:

- **інтелектуальний** – усвідомлене знання;
- **емоційний** – почуття й емоції, які закріплюють ту або іншу ідею;
- **поведінковий** – воля, спрямованість на дію, вчинок.

Для реалізації методу переконання у роботі з неповнолітніми, схильними до вандалізму, використовується комплекс прийомів: роз'яснення правил, ідей, положень, законів, норм поведінки та поглядів, яких слід дотримуватися; доведення істинності ідей, невідворотності покарання, осуду за порушення соціальних норм; необхідності самокритичного ставлення, самовиховання тощо; заперечення поглядів, що існують серед неповнолітніх, схильних до вандалізму.

В більшості випадків переконання здійснюється за допомогою індивідуальних та фронтальних бесід.

Використовуючи, наприклад, індивідуальну бесіду в роботі з неповнолітнім, схильним до вандалізму, з метою його переконання, працівнику КМСД потрібно дотримуватися таких вимог, зокрема:

- ретельно готуватися до проведення бесіди;
- глибоко вивчити особистість неповнолітнього, якого потрібно переконати, знати його погляди, інтереси, прагнення, схильності, індивідуально-психологічні властивості, особливо спрямованість його особистості, риси характеру тощо;
- визначити конкретну та чітку мету бесіди;
- розробити план бесіди, ретельно продумати питання й опорні моменти бесіди, насамперед, на що позитивне в особистості неповнолітнього варто спиратися у процесі його переконання;
- продумати шляхи встановлення психологічного контакту, намітити засоби подолання психологічного бар'єру між працівником КМСД та неповнолітнім;
- проводити бесіду невимушено, не нав'язуючи своїх поглядів;
- уміти вислухати неповнолітнього, надати йому можливість висловитися до кінця;
- активізувати мислення неповнолітнього, вести його до самостійних висновків та узагальнень;
- для переконання неповнолітнього використовувати порівняння, зіставлення, різноманітні аргументи, конкретні факти, особливо такі, що можуть суттєво вплинути на емоційно-почуттєву сферу психіки;
- вміти своєчасно змінювати хід бесіди в потрібному для працівника КМСД напрямі;
- звертати увагу на міміку, жестикуляцію, вираз обличчя, тон мови неповнолітнього, тобто на все те, що сприяє візуальній діагностиці його психічних проявів; враховувати його настрій, психічний стан;
- після проведення бесіди зробити психолого-педагогічні висновки, проаналізувати отриману інформацію, визначити ступінь досягнення поставленої мети.

Виконання цих вимог дозволяє значно підвищити результативність переконання та його психологічний вплив на підлітка.

Навіювання – це передача інформації із впровадженням ідей без будь-якої критичної оцінки і логічної переробки запропонованого. Про те, що спрацювало навіювання, а не усвідомлений вибір, свідчить суто емоційна реакція особистості на спробу обговорення “заповітної істини”, причому все їй суперечливе заперечується, а чим переконливіші доводи, тим сильніше обурення.

Застосування методу навіювання особливо ефективно для осіб, які вперше вчинили правопорушення або до неповнолітніх.

Ефективність навіювання напряму залежить від авторитету працівника КМСД, його морально-психологічних якостей, глибини знань і компетентності.

У роботі з неповнолітніми методи навіювання використовують для:

- блокування небажаної поведінки або мислення;
 - спонукання до потрібної дії;
 - швидкого розповсюдження корисної інформації і необхідних чуток.
- Легко піддаються навіюванню неповнолітні, які:
- проявляють себе слабкою особистістю (сором'язливі, похлипливі, невпевнені);
 - некритично сприймають інших (простодушні, довірливі);
 - схильні залежати від інших (шукають собі хазяїна, виключно услужливі).

- Важко піддаються навіюванню неповнолітні, які:
- з підвищеною активністю (енергійні та ініціативні);
 - є сильною особистістю (а також самолюбиві та зарозумілі);
 - протиставляють себе іншим (замкнуті та похмурі);
 - виключно активно проявляють свої почуття (ексцентричні та відверті);
 - не залежать від інших, а навпаки, тримають когось у своїй залежності.

Навіюванню сприяють:

- повна відсутність у неповнолітнього інформації з приводу конкретно обговорюваної проблеми;
- внутрішнє відчуття залежності;

- дуже авторитетне (наприклад, як конкретна особистість, так і друковані матеріали) для неповнолітнього, і при цьому “своє” джерело;
- сильне психофізіологічне виснаження і перевтома неповнолітнього;
- психологічна напруженість неповнолітнього (гнів, страх, пошук виходу із складної ситуації);
- явна бажаність або приємність того, хто навіює;
- жорстка категоричність заяв і вимог до неповнолітнього;
- шокова несподіваність повідомлення;
- повторюваність інформації;
- абсолютна логічність і особлива емоційність того, що повідомляється;
- певні хвороби і особливості особистості неповнолітнього (психопатія, слабкість логічного мислення, марновірство, наркоманія).

Якщо неповнолітній занадто збуджений і значно схвилюваний, то навіюють заспокійливим тоном, із застосуванням не однократно повторюваних ніжних, ласкавих, довгих фраз.

Якщо неповнолітній занадто пихатий, марнослівний, то є сенс його розхвалювати, висловлювати компліменти, що сприяє уявленню неповнолітнього про свою значимість; паралельно вдається зворотню навіювати потрібні ідеї.

Відмінним каналом передачі потрібного навіювання слугують ретельно відібрані чутки серед неповнолітніх. У цьому разі працює той факт, що підслухані або мимохідь вловлені ідеї часто діють сильніше тих, які нав’язуються напяму.

Методи прикладу і порівняння полягають у порівнюванні різних моделей поведінки і наведення зразків позитивної поведінки. Ці методи ефективні, коли неповнолітній правопорушник усвідомлює неправомірність своїх дій (вчинків) і ще не став злісним, закоренилим правопорушником, соціально небезпечним елементом. Наприклад, порівнюючи профілактіваних між собою, потрібно наводити їм приклади, зразки для наслідування (як правило, з числа їхніх знайомих, які стали на шлях виправлення). Цей метод повинен ґрунтуватися на правдивому, фактичному матеріалі.

Сумнівний, неперевірений приклад не буде сприяти бажаному ефекту, тому що неповнолітні, які відчують недовіру до працівника КМСД, особливо чутливі до його відвертості, щирості та правдивості.

Таким чином, психолого-педагогічна профілактика з неповнолітніми, схильними до вандалізму, яка напяму пов’язана з володінням працівниками КМСД психолого-педагогічним арсеналом, технікою застосування вербальних і невербальних засобів, може здійснюватися саме на усталеній методичній основі.

5.3. Запобігання і протидія вандалізму в підлітковому середовищі

Не дивлячись на підвищений інтерес кримінологів, педагогів, психологів, працівників правоохоронних органів до проблеми протидії підліткового вандалізму, значних досягнень у цьому напрямі, на жаль, не спостерігається.

На сьогоднішній день існує лише дві стратегії боротьби з таким негативним соціально-психологічним явищем [102]. Перша стратегія спрямована на усунення можливості руйнування. Друга ж пов’язана з впливом на установки і мотиви потенційних вандалів.

Стратегія усунення можливостей руйнування здійснюється за допомогою таких способів:

1. **“Зміцнення мішені”**. Спосіб полягає у створенні фізичних бар’єрів для руйнування за рахунок використання більш міцних матеріалів і конструкцій, зменшення кількості деталей, які можна відірвати, відбити і т. п. Треба намагатися змінити конструкцію таким чином, щоб її руйнування здійснювало найменше задоволення. Так, наприклад, для боротьби з малюнками і написами рекомендується робити поверхні сталевими, ребристими, шершавими, уникати контрасту ґрунту і верхнього шару. Можливе і повне усунення потенційних об’єктів руйнування. Тактика “укріплення мішені” має суттєві обмеження. По-перше, її реалізація може виявитися дуже дорогою, оскільки потребує використання не серійного, а спеціально створеного устаткування (обладнання). По-друге, зміну дизайну у відповідності до цього способу важко поєднати з естетичними ви-

могами, аж до того, що естетика дизайну входить у суперечності з цілями організації. Так, наприклад, школа, оформлена в стилі “укріплення”, буде більше схожа на тюрму з мінімумом необхідних меблів, стальними решітками і бетонними полами. По-третє, зміцнення конструкцій і деталей може сприйматися як виклик і не знизить, а збільшить вірогідність руйнувань і поламок [37]. Якщо основним мотивом вандалізму є пошук гострих відчуттів, пов’язаних з небезпекою і заборонаю, то можливість покарання може лише посилити притягання такої поведінки.

2. Оперативний ремонт. Як раніше вказувалося, поява перших руйнувань різко підвищує вірогідність подальшої порчі об’єкта. Тому слід швидко усувати дефекти як природного походження, так і тих, які з’явилися з вини людини.

3. Обмеження доступу. Пропонується огорожувати уразливий об’єкт від потенційних руйнівників. Використовуються замки, паркани, забори, решітки на вікнах. Усуваються дерева, по яких можна залізти у вікна будівлі. Зменшується кількість рослинності, яка ускладнює огляд і спостереження за об’єктами, покращується освітленість вулиць і приміщень.

4. Охорона і спостереження. Ця тактика передбачає як формальний контроль (сторож, охоронні патрулі, сторожові собаки, чергування), так і полегшення можливості неформального контролю (перехожі, службовці установ). Практика показує, що використання приміщення школи у позаурочний час знижує вірогідність вандалізму.

Однак, зважаючи на практичну неможливість повноти реалізації такої стратегії в силу об’єктивних обставин, вона наведена в роботі з інформаційною метою. Більш ефективною, на наш погляд, може бути друга стратегія.

Стратегія впливу на мотиви і установки потенційного руйнівника проявляється у таких способах:

1. Затримання, покарання, відшкодування шкоди. В якості покарання можуть застосовуватися штрафи, виключення із школи, кримінальне переслідування (див. ст. 178; 179; 194; 277; 297; 338 ККУ). Практика показує, що акцент на санкціях зазвичай викликає підви-

щення рівня вандалізму і агресії, активізуючи цінності сили, протесту і виклику. Одночасне обмеження каральних заходів і схвалення бажаних моделей поведінки знижує вандалізм [80].

2. Відволікання. Перенесення можливих деструктивних дій у про-соціальне русло. Наприклад, створення спеціальних дошок для написів, залучення рисувальників для оформлення міста і місць відпочинку молоді. Деякі дослідники вважають, що знизити шкоду допомагає більш чітка локалізація простору для дитячих ігор [49]. Важливим способом зменшення руйнувань є інформування про можливості альтернативних дій. Так, наприклад, грубі удари по телефону, викликані роздратуванням від поламки, можна попередити, вказавши адресу організації, куди можна повідомити про несправність [90].

3. Виховання. Усвідомлення просоціальних норм поведінки або зміна вже усталених деструктивних мотивів і установок. Під першим розуміється інформування потенційного вандала відносно ціни і наслідків руйнівних дій. Ці міри сприяють виникненню почуття соціальної відповідальності. За результатами досліджень, проведених Г. Стоєпом і Д. Граманом, попередня бесіда з групою школярів, в якій роз’яснювалися правила поведінки в парках, зменшилась кількість небажаних дій на 88% у порівнянні з контрольною групою. У свою чергу М. Гоук і М. Мерфін стверджують, що розміщення у бібліотеці оголошень, які попереджують про неможливість заміни вивраних сторінок, скоротило псування журналів на 23% [93]. Інший напрям подібних програм пов’язаний з вихованням почуття причетності до потенційних об’єктів вандалізму. Це участь у прийнятті рішень, співробітництво з адміністрацією, самостійний ремонт будівель школи та ігрових майданчиків.

Паралельно із зазначеними стратегіями (способами і тактиками) боротьби з вандалізмом і додатково до них, вважаємо за доцільне:

– заборонити (або хоча б суттєво обмежити) на телебаченні показ сцен вбивств, насилля, жорстокості, вакханалії, аморальності, брутальності;

– відділам кримінальної міліції у справах дітей МВС України, директорам загальноосвітніх шкіл I–III ступенів необхідно приско-

рити співпрацю і залучення представників Православної Церкви, яка засуджує деструктивну поведінку, правопорушення, злочини, до профілактичної роботи у підлітковому середовищі.

Отже, боротьба з підлітковим вандалізмом має плануватися і здійснюватися на різних рівнях і напрямках. Вона має включати в себе широкий діапазон індивідуальних, загально-виховних, профілактичних, а також каральних заходів. До того ж, профілактика і протидія вандалізму в підлітковому середовищі має здійснюватися за участю усіх правоохоронних органів, їх спеціалізованих служб та закладів освіти і представників громадськості.

Питання на закріплення:

1. Якою є юридична відповідальність за факти вандалізму?
2. Які, на Вашу думку, методи профілактики вандалізму найбільш ефективні?
3. Що може зробити школа для профілактики розвитку вандалізму?

РОЗДІЛ 6.

Вплив кримінальної субкультури на формування ризикованої поведінки підростаючої особистості

6.1. Кримінальна субкультура та її роль у детермінації злочинності неповнолітніх

Кримінальна субкультура, як специфічна культура злочинного світу, залежить від процесів (загальносоціальних, економічних, ідеологічних, соціально-демографічних, правових та ін.), які в ньому відбуваються.

Під **кримінальною субкультурою** розуміється сукупність духовних і матеріальних цінностей, які регламентують і впорядковують життя й діяльність кримінальних спільнот, що сприяє їх живучості, об'єднаності, кримінальній активності й мобільності, спадкоємності поколінь правопорушників.

Кримінальна субкультура за своєю сутністю агресивна, девальвує цінності й норми офіційної культури, насаджуючи в ній свої норми та правила, атрибутику.

Відомо, що носієм культури є мова. Вочевидь, на сьогоднішній день мова виявилася пронизаною термінологією кримінального жаргону, на якому охоче говорять як підлітки, так і представники влади, депутати. Разом з тим втрата чистоти національної мови — це серйозний симптом наростання процесу глибокої криміналізації суспільства. Особливо важливо підкреслити, що ця криміналізація, насамперед, зачіпає підростаюче покоління, як найбільш активну в кримінальному відношенні частину суспільства й найбільш чутливу за своїми віковими особливостями до мовних інновацій.

Образлива, непристойна лексика існує в багатьох мовах і культурах. Саме зі слів такого роду складається лексичний склад мови, властивий певній субкультурі, — лихослів'я. Це відносно невелика й замкнена група слів і висловів, на вживання яких у культурній

спільноті накладається “табу”. Звичний “мат” – це абсолютний і закінчений прояв безкультур’я. Основна причина його формування – культурний вакуум злочинних спільнот. Спеціалісти з лінгвістики (Г. Боярко, В. Крашениця, Д. Супрун, О. Ткаченко та ін.) стверджують, що лихослів’я не лише ображає інших людей, але й руйнівно діє на саму людину: “мат” ніби стає частиною її менталітету.

Слід зазначити, що в діалозі злочинна частина населення виглядає дуже примітивно, відрізняється бідним лексиконом, у її мові переважають одноманітні фрази-паразити, які характеризують розумовий розвиток особливого роду.

Основу кримінальної субкультури складають чужі й неприйнятні суспільству цінності, норми, традиції, різноманітні ритуали. Соціальна шкода кримінальної субкультури полягає в тому, що вона викривлено соціалізує особистість підлітка, стимулює переростання вікової опозиції в кримінальну, а тому і є механізмом “відновлення” злочинності в молодіжному середовищі.

Кримінальна субкультура й вплив кримінального середовища на становлення особистості неповнолітніх досліджувалися вченими різних поколінь (Ю. Антонян, М. Бабаєв, І. Башкатов, О. Беца, М. Ветров, М. Гернет, В. Єрмаков, К. Ігошев, І. Карпець, В. Кудрявцев, С. Лебедев, В. Овчинський, В. Панкратов, В. Пирожков, І. Суханов та ін.), але предметом її вивчення були окремі елементи: звичаї, традиції, закони і таке ін. Причому ці явища вивчалися, як правило, в дорослому середовищі злочинців, в той час як розвиток, формування, становлення особистості переважно відбувається в неповнолітньому віці. Разом з тим кримінальна субкультура неповнолітніх не є точною копією кримінальної субкультури дорослих. Це пояснюється тим, що в основі феномену кримінальної субкультури неповнолітніх – особистість з її віковими особливостями: егоцентризмом, особливостями психіки й орієнтацією на неформальні зв’язки й відносини з однолітками та дорослими, підвищеною навіюваністю й схильністю до наслідування, сприйняттям негативних, антисуспільних ціннісних орієнтацій.

Детальний аналіз причин і умов криміналізації середовища неповнолітніх свідчить про те, що установки на злочинну поведінку в багатьох підлітків під впливом кримінальної субкультури можуть

формуватися вже до 10–12 років. Це переважно пов’язано з мікросередовищем, у якому вони живуть, виховуються, навчаються, проводять дозвілля.

У групі неповнолітніх і молоді (будь-то законослухняні або правопорушники) існують свої правила поведінки, дозволи й заборони (табу), без яких група, як єдине ціле, існувати не може. Звичайно, життя будь-якої групи проходить за своїми законами. Однак, на відміну від норм і правил груп законослухняних в “законах” кримінальної субкультури відображаються особливі її риси.

Схильність до неформальної нормотворчості, постійного регулювання міжособистісних і міжгрупових відносин – одна з вікових особливостей підлітків і молоді, яку активно використовував ще в 20-х роках минулого століття фундатор пенітенціарної педагогіки А. Макаренко. У його колоніях діяли десятки неписаних правил, зокрема: рапорт чергового не перевіряється, арешт накладається лише на комунара, за крадіжку й нечесність вихованець виганяється з колективу.

Не викликає сумніву, що вплив кримінальної субкультури на неповнолітніх негативно впливає на процес становлення особистості неповнолітнього, протиставляє його суспільству, деформує психіку, підриває моральність, устої суспільства, загрожує національній безпеці країни. Особливу небезпеку представляють неповнолітні, які об’єдналися в злочинні групи, поведінка й дії яких сприяють культивуванню кримінальної субкультури серед відносно законослухняних неповнолітніх.

Важливо відмітити, що кримінальна субкультура, цінності якої формуються кримінальним світом із максимальним урахуванням вікових особливостей підлітків, приваблива для неповнолітніх, насамперед: наявністю широкого поля діяльності й можливостей для самоствердження і компенсації невдач у суспільстві; процесом кримінальної діяльності, що включає ризик, екстремальні ситуації й має забарвлення хибної романтики, таємності; зняттям моральних обмежень; відсутністю заборон на будь-яку інформацію і, передусім, на інтимну; уявного стану вікової самотності підлітка і забезпеченням йому у “своїй” групі морального, фізичного, матеріального і психологічного захисту від агресії зовні.

Кримінальній субкультури неповнолітніх притаманні такі особливості:

- потурання прав особистості, що проявляється в агресивному, жорсткому і цинічному відношенні до “чужих”, слабких і беззахисних;
- відсутність почуття співпереживання до людей, в тому числі і до “своїх”;
- нечесність і лукавність до “чужих”;
- паразитизм, експлуатація “низів”, знущання над ними, знецінення результатів людської праці, що проявляється у вандалізмі, неповага до прав людини, заохочення цинічного ставлення до жінки і статевої розпущеності, будь-яких форм асоціальної поведінки;
- наявність багатоманітних привілеїв для “еліти” і різних табу;
- розповсюдженість ритуалів “прописки” новачків;
- факт появи “знехтуваних” (“недоторканих”). Таврування речей і предметів, якими повинні користуватися лише “недоторканих”;
- схильність до поборів і вимагання у “низів”;
- уходи з дому;
- ухилення “авторитетів” від “брудних робіт”;
- ухилення від навчальних занять, зборів;
- відмова від роботи в офіційному активі;
- прояв актів вандалізму;
- розповсюдженість азартних ігор;
- групові вживання токсичних і наркотичних речовин, чифірування;
- ознаки, які характеризують способи спілкування і зв'язку;
- розповсюдженість кличок як засобу стигматизації;
- розповсюдженість татуювань як знакової системи спілкування, прийнятої в кримінальному середовищі;
- розповсюдженість кримінального жаргону та інших способів спілкування.

Таким чином, більшість елементів кримінальної субкультури, по-перше, поліфункціональні (наприклад, татуювання, яке виконує одночасно функції стратифікації, стигматизації та комунікації); по-друге, кожний елемент кримінальної субкультури володіє основною функцією (наприклад, татуювання – функція стратифікації,

прізвиська – функція комунікації); по-третє, кожний елемент кримінальної субкультури по-різному відбивається в психології групи та інтеріоризується індивідом (від задоволеності кличкою або татуюванням, до прагнення всіма способами їх позбавитися).

Отже, кримінальна субкультура неповнолітніх вимагає раннього втручання, своєчасної протидії цьому негативному явищу з метою попередження розвитку делінквентної, девіантної, злочинної поведінки. При цьому варто враховувати, що “перша, звична стратегія – засудження й заборони вже доказала свою неефективність. Друга стратегія – всеосяжне прийняття будь-яких молодіжних течій і асиміляція їх у діяльності офіційних організаційних структур – нереальна. Залишається останнє – діалог” [33].

6.2. Особливості психолого-педагогічної роботи з неповнолітніми з ризикованою поведінкою

У процесі психолого-педагогічної роботи з неповнолітніми працівникам кримінальної міліції у справах дітей (далі – КМСД) необхідно враховувати акцентуації характеру, які широко представлені в підлітковому віці та підлітковому середовищі.

Акцентуація – це дисгармонійність розвитку характеру, гіпертрофованість окремих його рис, що обумовлює підвищену уразливість особистості у відношенні певного роду впливу і ускладнює її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях.

Акцентуації характеру часто зустрічаються у підлітків і юнаків (90%). Визначити тип акцентуації або її відсутність можна за допомогою таких спеціальних психодіагностичних методик: патохарактерологічного діагностичного опитувальника (ПДО) О. Лічко; опитувальника Леонгарда–Шмішека; модифікованого патохарактерологічного діагностичного опитувальника (МПДО) О. Гришко та ін.

За результатами наукових досліджень [16; 52; 83 та ін.], розповсюдженість акцентуацій характеру підлітків значно варіюється і залежить від багатьох соціокультурних чинників, статевих і вікових відмінностей. І хоча в цілому питання про динаміку акцентуацій розроблене ще недостатньо, вже зараз можна говорити про заострення рис акцентуаційного характеру у неповнолітніх.

Акцентуації характеру неповнолітнього є крайнім варіантом норми. При певних обставинах такі неповнолітні інакше, ніж інші, реагують на явища оточуючого світу, неадекватно поведуться, здавалося б у стандартній ситуації.

На думку вітчизняних вчених (О. Гришко, О. Лічко, О. Морозов, О. Северов, В. Синьов, С. Яковенко та ін.), акцентуації характеру не обов'язково пов'язані з девіантною поведінкою підлітків, але такі підлітки володіють меншою стійкістю проти згубного впливу оточуючого середовища. До того ж, ряд типів акцентуацій характеру провокують девіантну поведінку. Тому батькам, вчителям, вихователям, працівникам КМСД слід враховувати, що в нормі більшість неповнолітніх мають акцентуації характеру.

Нижче наведені окремі типи акцентуацій характеру, а також запропоновані психолого-педагогічні підходи до роботи з неповнолітніми різних типів.

Гіпертимний тип. Неповнолітні цього типу відрізняються підвищеною активністю, шумливістю, невгамовністю, схильністю до бешкетування. Вони дивляться на життя оптимістично, не втрачаючи цієї якості та при виникненні перешкод. Труднощі легко долають в силу органічно притаманній їм активності та діяльності.

Помітною особливістю гіпертимного типу є постійне (або часте) перебування у піднесеному настрої, навіть за відсутності будь-яких зовнішніх причин для цього. Піднесений настрій поєднується з високою рухливістю, непосидючістю, жагою до діяльності.

Така поведінка гіпертимів дуже часто викликає незадоволеність і різку реакцію батьків і педагогів. Незадоволення може перерости у формування стійкого негативного ставлення педагогів до гіпертимів. Тому, в роботі з гіпертимом слід враховувати, що основою недисциплінованості та непосидючості (а також інших аналогічних поведінкових реакцій) є певна характерологія, але не негативна навчальна мотивація.

Варто також зазначити, що гіпертимний тип, за даними О. Лічко [52], входить у п'ятірку найбільш "ризикованих" з точки зору делінквентності. Поряд з близьким йому нестійким типом гіпертими займають лідируюче положення за цим критерієм. Гіпертимний тип в сукупності з нестійким є найбільш значимим фактором небезпеки делінквентної поведінки у порівнянні з іншими акцентуаціями.

Делінквентність гіпертимів обумовлена скоріше не чітко вираженими антисоціальними установками, а легкодумністю, гіперактивністю, реакцією групування і схильністю до ризику. Однак ці причини обумовлюють достатньо високий ризик делінквентної поведінки серед гіпертимів.

У групі підлітків делінквентів, які перебувають на обліку за різноманітні правопорушення, гіпертимна і нестійка акцентуація складає 76% (А. Реан, 1999).

Застрягаючий тип. Застрягаючий тип відрізняється високою стійкістю афекту, тривалістю емоційності, переживань. Образа особистих інтересів і гідності, як правило, довго не забувається і ніколи не пробачається просто так. У зв'язку з цим оточуючі часто характеризують їх як злопам'ятних і мстивих людей. Цьому є підстави: переживання афекту часто поєднується з фантазуванням, виношуванням плану помсти образнику. Хвороблива образливість цих людей, як правило, добре помітна. Їх також можна назвати чутливими та легко уразливими.

В цьому зв'язку необхідно враховувати, що, навіть випадково образивши такого неповнолітнього, можна надовго втратити з ним особистий контакт. Втрата контакту і заиклення на образі може позначитися не лише на особистісних взаємостосунках, але й, наприклад, на успішності в навчанні.

Психолого-педагогічна робота із застрягаючим типом може здійснюватися в двох напрямках. Перший – врахування особистісних особливостей застрягаючого акцентуанта в процесі взаємодії (спілкування і діяльності) з ним. Другий напрям – психолого-педагогічна корекція особистості, системи установок і поведінки самого застрягаючого акцентуанта. Ця робота може здійснюватися без конкретного приводу у вигляді спонтанних бесід при будь-якому зручному випадку. Іноді фрази і думки, що несуть корекційний потенціал, можуть бути звернені ніби не до самого акцентуанта, а до групи в цілому. Вони можуть проходити, наприклад, у вигляді розмірковувань про недоцільність тривалих образ, помсти вже хоча б з точки зору руйнування нервово-психічного і соматичного здоров'я людини, яка ображається. Існує чимало варіантів впливу – від емоційно-сугестивного, навіюваного до раціонального роз'яснення з опорою на наукові факти чи життєвий досвід.

Варто зазначити, що розповсюдженість застрягаючої акцентуації в групі неповнолітніх-делінквентів не така вже висока, хоча помітна. З різних типів акцентуацій характеру застрягаючий займає за розповсюдженістю серед делінквентів п'яте-шосте рангове місце, що складає 24% (А. Реан, 1991).

Емотивний тип. Головними особливостями емотивної особистості є висока чутливість і глибокі реакції у сфері тонких емоцій. Характерні доброта, задушевність, високо розвинута емпатія. Всі ці особливості постійно проявляються у зовнішніх реакціях особистості у різноманітних ситуаціях. Характерною особливістю є підвищена сльозливість.

У взаємодії з емотивним неповнолітнім надзвичайно важливість набувають емоційна відкритість, чутливість і емоційна чуткість працівника КМСД, психолога, педагога. В силу того, що потреба у співчутті і співпереживанні в них актуалізована і яскраво виражена, відповідна емпатійна поведінка виявляється надзвичайно бажаною. Емоційною чуткістю, співчуттям і співпереживанням в даному випадку можна досягти того, що не вдається зробити ніякими іншими способами і зусиллями. Як правило, прояв емпатії призводить до швидкого встановлення позитивних і довірливих відносин з емотивною особистістю. Однак, слід враховувати надзвичайно емоційну чутливість емотивних акцентуантів, внаслідок цього, високу змінюваність їх настрою. Фальш, а тим більше байдужість і черствість, емотивні особистості відчувають надзвичайно тонко і швидко реагують на це зміною відношення і поведінки.

Згідно даних різних досліджень, частка емотивних (термінологічна відповідність – “лабільних”) акцентуантів у групі делінквентів складає 36% (О. Лічко, 1983; А. Реан, 1991).

Тривожний тип. Головною особливістю цього типу є підвищена тривожність з приводу можливих невдач, хвилювання за свою долю і долю близьких. При цьому об'єктивних приводів до такого хвилювання, як правило, немає або вони незначні. Відрізняються боязкістю, іноді, з проявом покірності. Постійна настороженість перед зовнішніми обставинами поєднується з невпевненістю у власних силах.

Циклотимічний тип. Важливою особливістю циклотимічного типу є зміна гіпертимічних і дистимічних станів. Такі зміни по-

рівняно часті і систематичні. В гіпертонічній фазі поведінки радісні події викликають у циклотимів не лише радісні емоції, але й жагу до діяльності, підвищену балакучість, активність. На печальні події неповнолітні цього типу реагують не лише засмученням, але й пригніченістю. В такому стані характерні уповільненість реакцій і мислення, зниження емоцій.

Демонстративний тип. Головною особливістю неповнолітніх демонстративного типу є жага уваги до власної персони, егоцентризм, бажання виділитися. Відмічається потреба і постійне прагнення зробити враження, привернути до себе увагу, бути в центрі. Це проявляється у пихатій, часто навмисній поведінці, зокрема, в таких рисах, як самосхвалення, сприйняття і піднесення себе як центрального персонажу будь-якої ситуації.

Підкреслене ігнорування неповнолітнього цього типу, прояв у активній формі позиції “ти нічим не відрізняєшся на загальному фоні” є виключною мірою впливу. Однак реакції на таку позицію можуть бути різноманітними – від гіперактуалізації потреби виділитися до емоційного (афективного) вибуху, встановлення різко негативного ставлення до особи, від якої виходить ідея ігнорування і узагальнення. Гіперактуалізація демонстративної потреби може виражатися на поведінковому рівні навіть у формі демонстративного суїциду або демонстративної делінквентності, тобто потреба притягнути до себе увагу, виділитися може призвести до спроби самогубства (як правило, демонстративної) або до словесних погроз. Що стосується делінквентності, то можливим мотивом протиправної поведінки може стати бажання притягнути до себе увагу, коли це не вдається зробити іншим чином. Однак частіше за все ця проблема вирішується через фантазування або самооговорення, в тому числі і в плані власних кримінальних схильностей (здібностей), а також нібито вчинених колись протиправних вчинків.

Працівнику КМСД, педагогу, психологу треба бути обережним у “викритті” фантазій, видумок демонстративних акцентуантів. Погроза неминучого викриття, розкриття обману (“він не такий, яким себе представляє”) часто виявляється нестерпною для неповнолітнього демонстративного типу. Реакції в цьому випадку можуть бути

гострі і небезпечні: спроби суїциду, втеча з дому, залишення школи, спроби перетворити видумку у реальність будь-яким способом.

Стосовно розповсюдженості демонстративної акцентуації серед делінквентів, то інформація на цей рахунок неоднозначна. За результатами досліджень, демонстративні акцентуанти достатньо широко представлені в групі делінквентів (52%) і займають за цим критерієм третє місце (О. Лічко, 1983). За іншою інформацією, частка демонстративних акцентуантів у групі делінквентів незначна – менше 10%, що не дозволяє говорити про цей тип акцентуації як про особливо делінквентний (А. Реан, 1991).

Збудливий (епілептоїдний) тип. Особливістю неповнолітніх збудливого типу є виражена імпульсивність поведінки. Манера спілкування і поведінки в значній мірі залежить не від логіки, не від раціонального осмислення своїх вчинків, а обумовлена поривом, потягом, інстинктом або неконтрольованими збудженнями. У сфері соціальної взаємодії для представників цього типу характерна вкрай низька терпимість, що може розцінюватися і як відсутність терпимості взагалі. Збудливий тип акцентуації входить в групу особливого ризику делінквентної поведінки.

Збудливий тип – один з типів, які найбільш часто зустрічаються серед делінквентів. У той же час саме збудливі акцентуанти – найбільш часті учасники насильницьких правопорушень, тобто тих протиправних дій, які вважаються особливо небезпечними із соціальної точки зору і мають, крім того, найсуворіші правові наслідки.

Знання цих особливостей і готовність проявляти відповідні реакції вже самі по собі мають позитивне значення. Така готовність може відігравати роль превентивного чинника і таким чином попереджувати можливі зриви працівника КМСД по типу “імпульсивність – на імпульсивність”, “нетерпимість – на нетерпимість”. Тому важливим завданням виступає не просто діагностика збудливих акцентуантів, але й відповідне інформування вчителів, педагогів.

Збудливий тип акцентуації є явним фактором ризику делінквентної поведінки. За даними О. Лічко, цей тип (термінологічна відповідність – “епілептоїдний”) займає друге місце за частотою делінквентності серед всіх типів акцентуацій (О. Лічко, 1983). За даними А. Реана (1991), збудливий акцентуації належить третє місце

за розповсюдженістю в групі делінквентів. На цьому фоні в 56% випадків педагоги не помічають в особистості наявності збудливої акцентуації.

Дистимічний тип. Дистимічна особистість неповнолітнього – це антипод гіпертимного типу. Дистиміки, як правило, сконцентровані на похмурих, печальних сторонах життя. Це проявляється в усьому: і в поведінці, і в спілкуванні, і в особливостях сприйняття життя, подій та інших людей (соціально-перцептивні особливості). Ці неповнолітні по натурі серйозні. Активність, а тим більше гіперактивність їм зовсім не властиві.

Екзальтований тип. Головною рисою екзальтованих неповнолітніх є бурхлива, екзальтована реакція на те, що відбувається. Вони легко приходять в захоплення від радісних подій і у відчай від печальних. Їх відрізняє крайня уразливість з приводу будь-якої події або факту. При цьому внутрішня уразливість і схильність до переживань знаходять в їх поведінці яскраві зовнішні прояви.

Отже, психолого-педагогічна робота з неповнолітніми має плануватися і здійснюватися на різних рівнях і напрямках, з урахуванням типів акцентуацій характеру особистості. Вона має включати в себе широкий діапазон індивідуальних, загально-виховних та профілактичних заходів.

Питання на закріплення:

1. Що являє собою кримінальна субкультура і як вона впливає на розвиток ризикованої поведінки в інших, некримінальних осіб?
2. Які особистісні характеристики необхідно враховувати у профілактичній роботі щодо розвитку ризикованої поведінки?
3. Поділіться власним досвідом профілактики ризикованої поведінки в дитини у Вашій сім'ї, в колі Ваших знайомих, у професійній діяльності. Як Ви оцінюєте її ефективність?

РОЗДІЛ 7.

Вплив інформаційних технологій на стан і розв'язання актуальних соціально-педагогічних проблем суспільства

7.1. Роль інформаційних технологій у маніпулюванні свідомістю та формуванні ризикованої поведінки

Засоби масової інформації, соціальні мережі як вид інформаційних ресурсів охоплюють все більшу аудиторію – від дошкільників до людей похилого віку і здійснюють значний вплив на їх соціальне становлення шляхом формування смаків, уподобань, стилю життя, світосприйняття. Завдяки їм забезпечується широка поінформованість суспільства з різних питань, створюються потенційні умови для актуалізації соціальних, у тому числі соціально-педагогічних проблем і шляхів їх розв'язання.

Разом з тим, нові інформаційні технології, зокрема комп'ютерні та різні види реклами, нав'язують філософію безпечного і безтурботного життя, а також ті товари та послуги, які потребують просування заради комерційної вигоди виробників, а не споживачів, у результаті чого відбувається підміна ціннісних смислів і орієнтирів. Рекламовані безпечність і безтурботність гарантують легкість прийняття потрібного рішення щодо певних моделей поведінки чи здійснення покупки, а не осмислення того, що пропонується і з якою метою. І в цьому полягає один із основних соціальних ризиків, які пов'язані із впливом соціальних мереж на свідомість, поведінку і вчинкову діяльність споживачів. Особливо актуально це усвідомлювати відносно дітей і молоді. Саме такий аналіз, у контексті позитивного і негативного впливу, їх взаємозв'язку та можливостей використання соціальних мереж і соціальної реклами у захисті прав дітей, є актуальною соціально-педагогічною проблемою.

Характерною властивістю технологій, які використовуються соціальними мережами, є те, що вони впливають на свідомість особистості, навіть всупереч її волі. Ризик формування комп'ютерної адикції як прояву соціальної дезадаптації зростає саме у підлітковому віці, оскільки для нього характерна підвищена навіюваність, цікавість до нового, бажання отримання нових вражень, відчуттів. При цьому найбільш ризикованим є той період, коли підліток переживає кризу розвитку та кризу ідентичності. У цей час йому притаманні незрілі моральні переконання, підвищений егоцентризм, прояв впертості, протесту, боротьби проти виховних авторитетів, прагнення до незалежності, самостійності, невідомого, ризикованого, а також схильність перебільшувати ступінь складності проблеми, переважання пасивних форм подолання стресових ситуацій, що може слугувати передумовами формування адиктивної поведінки і комп'ютерної адикції у підлітків. Цьому також сприяють особливості побудови комп'ютерних ігор та закладений у них механізм занурення в гру, який створює ефект участі гравця у віртуальній реальності.

В основу всіх класифікацій комп'ютерних ігор покладено поділ на рольові (в яких ролі комп'ютерних героїв приймається гравцями) та нерольові (аркади, головоломки, ігри на швидкість реакції, традиційно азартні) ігри. Рольові комп'ютерні ігри значно сильніше впливають на підлітків, спричиняють дезадаптацію та особистісні порушення, які виявляються у зміщенні «Я-реального» і «Я-віртуального». Унаслідок ідентифікації гравця з головним героєм гри і подальшою потребою перебування у віртуальному світі рольові ігри здатні викликати залежність. Руйнівний характер комп'ютерної адикції виявляється у втраті значення і цінності емоційних відношень з людьми, загостренні міжособистісних конфліктів.

Специфіка маніпуляції полягає в тому, що вона є не тільки латентною, а й зливається у свідомості і самосвідомості з власними інтересами, почуттями, думками людини і диктує їй певні форми мислення і діяльності, що, в принципі, може розцінюватись як імітація суб'єктності індивідів.

Основою для маніпуляцій є властивість людської особистості бути відкритою світу, довіряти публічній інформації (яка у різних

рекламних продуктах та Інтернет-технологіях є не тільки великою, а ще й різновекторною і часто взаємовиключною), у результаті чого губитися в тому, що їй дійсно є необхідним, а що нав'язаним.

Загалом маніпуляція є видом психологічного впливу, за якого відбувається стимуляція намірів, які часто не співпадають з актуальними бажаннями.

Технології, що використовуються у соціальних мережах, продукують у людей суб'єктивну структуру, яка може стати заміником її справжньої індивідуальності. Це особливо яскраво простежується на прикладі занурення в комп'ютерні ігри, у ході чого реальне життя підмінюється віртуальністю. Маніпулювання скрито вражає найважливіше досягнення гідності людини – її самість, певною мірою позбавляючи особистісних смислів, і скеровує її на шлях “бути як супер-герой” (наприклад, з комп'ютерної гри) або “бути як усі”, “любити тільки те, що люблять інші”, “робити так, як пропонує інший” тощо.

Проблема виявляється також у масовизації впливів, як позитивних, так і негативних. Окрім того, негативні впливи можуть відкривати шлях і до масових неврозів, що було зафіксовано нами спеціальними методами дослідження підлітків до, у ході, і після гри у рольові комп'ютерні ігри. Експериментальні дані засвідчили значне підвищення рівня агресивності підлітків після тривалої гри, а також їх гуртування у малі групи (що значно підсилювало рівень агресії) з метою пошуку об'єктів і ситуацій, для її зняття.

Разом з тим, можна відзначити і те, що механізм маніпулювання викликає до життя і процеси соціального загартування – сприяє розвитку таких особистісних проявів, як вибірковості, стійкості та терпимості. Однак, це мало помітно на прикладі підлітків, і більшою мірою прослідковується в інших вікових групах осіб, які вже є достатньо сформованими особистостями і мають власну позицію щодо різних соціальних явищ і впливів, уміють їм чинити опір.

Комп'ютерну адикцію диференціюють на два види: Інтернет-адикцію та ігрову адикцію. Спільним для них є характерний відхід від реальності, що відбувається у вигляді своєрідної “втечі”, коли замість гармонійної взаємодії з усіма аспектами дійсності спостерігається активізація діяльності в якому-небудь одному напрямку.

Важливу роль при цьому відіграє віртуальна реальність, яка потужно забезпечує зоровий, слуховий та кінетичний аналізатори і, таким чином, являє собою конкуренцію для справжньої реальності. Небезпечним є те, що межа між такими реальностями розмита завдяки діям, спрямованим на комп'ютер та навколишні об'єкти, окрім того робота за комп'ютером пов'язана з додатковим емоційним напруженням. Є всі підстави розглядати психологічні аспекти комп'ютерної адикції за аналогією з наркотичною, алкогольною чи іншими видами залежностей.

Як вже зазначалося, для комп'ютерної адикції підлітків характерним є відхід від реальності, коли замість гармонійної взаємодії з усіма аспектами дійсності відбувається активізація у вузько спрямованій сфері діяльності, недооцінка та ігнорування всіх інших сфер соціального життя. Основними передумовами її формування визначено наступні:

- бажання залучитися до “світу дорослих” за відсутності сформованості навичок контролювання своїх вчинків і прогнозування їх наслідків;
- погіршення психологічного клімату в сім'ї, конфлікти, сварки, непорозуміння; відсутність чіткої мети і позитивних ідеалів;
- потреба у самоствердженні себе “як сильного, лідера, героя, переможця”;
- недостатня поінформованість про негативний вплив комп'ютера на фізичний і психічний стан організму;
- широка та налагоджена мережа комп'ютерних клубів, неконтрольований доступ до комп'ютерних ігор, постійне захоплення і продумування процесу гри;
- збільшення часу, проведеного за комп'ютером, втрата контролю за часом (нездатність вчасно припинити гру);
- витіснення інших інтересів;
- стан дискомфорту поза грою;
- прагнення до ризику.

Важливу роль у соціальних процесах відіграє реклама, оскільки вона є медіатором, провідником позитивного і негативного, формує й транслує свідомість і актуальну культуру. Завдяки їй доносяться до широких верств населення різні політичні ідеї і лозунги, бажання

політиків, які досить часто не є конструктивними, а спрямовані на демонстрацію конфлікту інтересів.

Довіра дітей до реклами є просто непорушною і беззастережною: вони вірять всьому, що чують і бачать на рекламній продукції – бігбордах, плакатах, буклетах, відеороликах тощо; хочуть мати те, що вони рекламують (вважаючи саме його найкращим); цитують дослівно їхні тексти і слогани. Однак, ця дія не обмежується тільки конкретними бажаннями “мати щось точно таке”. Вона має пролонгований ефект, який виявляється у переконаності, що: “насправді жити – це споживати”; “ні в чому не потрібно собі відмовляти”.

Ці установки сприяють негативній трансформації свідомості, формуванню споживацьких, утилітарних мотивів та інтересів. Реклама також сприяє формуванню у дітей певних модних образів, престижних героїв, з якими вони себе ідентифікують.

Лонгітюдні спостереження переконують, що інтерес до реклами діти починають виявляти ще з раннього віку. Мама підтверджують, що вже з трьохмісячного віку у дітей, які часто перебувають у кімнаті, де працює телевізор, визначається “улюблена реклама”: під час її трансляції вони перестають плакати, повертають голівку в бік екрану і фіксують свій погляд на картинках, що змінюють одна одну. Діти “впізнають” свою улюблену рекламу з перших секунд і до її завершення зберігають тишу і спокій. Які технології впливу на свідомість і емоції закладають у неї її розробники? Чи можна їх вважати безпечними для психічного здоров’я дітей? Ці запитання ще залишаються відкритими.

Дошкільники та молодші школярі, найчастіше, сприймають відео (теле)рекламу як один із видів мультфільмів. Їх приваблюють короткий і зрозумілий (простий) сюжет, гучні звуки, яскраві кольори, епатажні герої, екстравагантність їхньої поведінки. Однак, проблема полягає в тому, що вони звикають до яскравих, динамічних, екстравагантних образів, яких вони не бачать у реальному житті, а тому і втрачають інтерес до повсякденного життя, до живого спілкування. Окрім того, прослідковується негативний вплив на розвиток пізнавальної сфери дітей, їхнє звикання до пасивного сприйняття інформації, яку несе реклама: там є конкретні поради, і не потрібно самим шукати відповіді на проблемні питання. Також

реклама може формувати у дітей штучні, зайві, шкідливі потреби. Вони створюють передумови розвитку розбещеності, жадібності, девіантної поведінки.

Реклама виконує роль механізму переконання і впливає на формування ціннісних орієнтацій, закладає певні стереотипи поведінки людей. Особливо показовою у цьому контексті є реклама алкогольної і тютюнової продукції, яку рекламують красиві і чутливо-еротичні дівчата, сильні, впевнені й самодостатні чоловіки. Саме на них, з чаркою чи цигаркою “хочеться бути схожими, щоб бути такими ж успішними у житті” – так відповідають діти. І так вони й роблять – палять цигарки, вживають алкоголь, ходять з пляшками пива. Через таку рекламу відбувається підміна ціннісних слів і орієнтирів.

Отже, реклама може суттєво впливати на загальну поведінку дитини та її ставлення до світу, які далеко не завжди збігаються з тими перспективами та цілями, що їх переслідує виховання.

Реклама – вправний маніпулятор свідомістю і поведінкою споживачів рекламного продукту. Вона націлює на реалізацію первинних вітальних цінностей, пов’язаних із задоволенням потреб, або прагненням до соціального престижу через придбання рекламованої продукції, тим самим стверджує повагу до матеріального продукту як повноцінного заміника морально-духовного.

7.2. Вплив засобів масової інформації на формування правосвідомості та правовідповідної поведінки неповнолітніх у вітчизняному і зарубіжному досвіді

Складні, неоднозначні процеси трансформації суспільства змінили правову свідомість всіх верств населення українського суспільства, безпосередньо відобразилися на стані й розумінні права, законності, правопорядку, законотворчої практики, прав і свобод людини і громадянина, на правосвідомості. Поступово руйнується соціальна система виховання і навчання дітей та молоді. Стало очевидним, що більшість державних і громадських структур виявилися не готовими вийти на провідні ролі у роботі з протидії криміналізації неповнолітніх.

Домінуюча мотивація різних видів злочинної поведінки утилітарна: користь, влада, помста, секс та інша особиста вигода. Сутність спонук не змінилася з біблійських часів, лише спростилася. Історик Ж. Ренан понад сто років тому зробив висновок, що основною тенденцією у світі буде прагнення “замінити в усьому моральні вигоди матеріальними” [63]. Питома вага користі в злочинній поведінці досягає апогею – 80–90% і більше.

З досвіду людства відомо, що в унітарних державах, а саме такою, згідно Конституції, є Україна, однією з найпотужніших сил у розбудові державності стає національна правосвідомість громадян, які мають право на набуття необхідного їм мінімуму правових знань. Це право забезпечується розгалуженою мережею загальних та спеціалізованих навчально-виховних закладів незалежно від форм власності, широким правовим інформуванням населення через культурно-освітні установи та засоби масової інформації (далі – ЗМІ).

Значення ЗМІ в житті сучасного суспільства важко переоцінити. В середині ХХ століття розпочався бурхливий розвиток інформаційних технологій, який заклав основу формуванню суспільства нового типу – інформаційного.

Варто відзначити, що вплив ЗМІ на людину починається з раннього віку і продовжується все життя. По суті, в сучасному світі ЗМІ взяли на себе значну частину функцій з формування свідомості людей, виховання їх поглядів, ідей, звичок тощо. Людина, яка раніше не зустрічалася з тією чи іншою проблемою, завдяки можливостям ЗМІ змогла познайомитися з найрізноманітнішими проявами суспільного життя, скласти про них певну уяву і сформувати до них відповідне ставлення.

Перші дослідження негативного впливу ЗМІ на поведінку людини були проведені ще в 60-х роках минулого століття. Так, комісія парламенту США за вивченням впливу телебачення на дітей і юнаків дійшла до висновку про те, що телебачення прививає дітям такі моральні і соціальні цінності, які несумісні з нормами цивілізованого суспільства [53]. Аналогічної точки зору дотримуються і фахівці Італійського центру досліджень (*Eurispes*), які стверджують, що сьогодні 12 млн зразків дитячих порнографічних зображень є доступними не лише в Інтернеті, але й на телебаченні.

Останнім часом в суспільстві все більше занепокоєння викликає поширення злочинів у сфері суспільної моралі. Особливо широкого розповсюдження набула дитяча порнографія, у тому числі в мережі Інтернет, як продукція, що виготовлена внаслідок сексуальної експлуатації чи насильства над дітьми.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про захист суспільної моралі” **порнографія** визначається як: “вульгарно-натуралістична, цинічна, непристойна фіксація статевих актів, самоцільна, спеціальна демонстрація геніталій, антиетичних сцен статевого акту, сексуальних збочень, зарисовок з натури, які не відповідають моральним критеріям, ображають честь і гідність людини, спонукаючи негідні інстинкти” [29].

Міжнародним центром з питань зниклих та підданих експлуатації дітей проведено аналіз чинного законодавства понад 170 держав, за результатами якого складено перелік критеріїв, що визначають ефективність діяльності правоохоронних органів у боротьбі з цим ганебним явищем. До таких критеріїв належать:

- наявність законодавчих положень про дитячу порнографію;
- наявність поняття дитячої порнографії;
- кваліфікація протиправних дій, вчинених з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій, як злочинів;
- обов’язкова кваліфікація володіння продукцією порнографічного характеру, створеною за участю дітей, як кримінально-караного діяння;
- нормативно-правове закріплення обов’язку Інтернет-сервіс-провайдерів інформувати відповідні правоохоронні органи про всі виявлені ними факти вчинення злочинів, пов’язаних із виготовленням та збутом дитячої порнографії.

На сьогоднішній день чинне нормативне поле України формально відповідає лише першому і третьому пунктам [100].

Практично повна анонімність користувачів в глобальній мережі Інтернет створює сприятливе підґрунтя для активізації розповсюдження через інформаційно-телекомунікаційні системи порнопродукції, реклами сексуальних послуг.

Актуальність зазначеного явища передусім обумовлена значною прибутковістю цього виду бізнесу, який все більше привертає

увагу злочинного елементу. Але, не менш вагомим чинником, що впливає на ефективність протидії злочинам у сфері суспільної моралі, у тому числі з використанням можливостей мережі Інтернет, є недосконалість чинного законодавства України [100].

Як відомо, Закон України “Про захист суспільної моралі” став першим для пострадянських країн законом, який регламентує відносини у сфері моралі [29]. Однак, у цьому законі залишається актуальною проблемою нечіткість основних термінів і положень, невизначеність механізмів контролю за дотриманням законності у цій сфері, а також невідповідність національного законодавства міжнародним стандартам у галузі захисту прав дитини, що значно ускладнює діяльність оперативних та слідчих підрозділів органів внутрішніх справ.

Чинна редакція ст. ст. 300 і 301 Кримінального кодексу України також створює суттєві перепони для оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів. По-перше, ці злочини визначаються нетяжкими (окрім ч. 3 ст. 301 “Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів”), що не дає можливості проведення оперативно-розшукових заходів. По-друге, декриміналізується залучення неповнолітніх до створення порнографічних матеріалів та продукції, що пропагує культ насильства і жорстокості за відсутності примусу до участі у цій злочинній діяльності.

Крім того, згідно з Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 18.06.2003 № 781 “Про затвердження системи візуальних позначень класифікації кіновідеопродукції залежно від аудиторії, на яку вона розрахована”, для телебачення застосовується спеціальне маркування (візуальні позначення). Однак, така система класифікації регламентує лише розповсюдження фільмів, а є ще програми, відеокліпи, відеоролики, які не відображені у продукції вільного відеопродажу, відеопродукції, доступній в мережі Інтернет. До того ж, значна зайнятість батьків, а також недостатня їхня увага до змісту дитячого дозвілля створює умови для безконтрольного перегляду неповнолітніми практично усіх без виключення категорій фільмів.

В останні роки в кримінологічній літературі все частіше зустрічається точка зору про вплив ЗМІ, насамперед, телебачення і кіно

в культивуванні серед молоді “злочинної ідеології”. Здійснюється нагнітання страху перед злочинністю на фоні інформації сповненої жаху, часто далекої від реальної дійсності.

За результатами опитування, проведеного фахівцями лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України, телебачення – основне джерело інформації про підліткову злочинність. Такої думки дотримуються 81% законослухняних підлітків, 62% – умовно засуджених і 50% – неповнолітніх засуджених. Працівники правоохоронних органів у своїй діяльності також враховують вплив ЗМІ на стан підліткової злочинності, однак більше схильні довіряти службовим джерелам інформації. В той же час, більшість експертів (77,4%) дотримується думки, що сучасні ЗМІ, особливо телебачення, скоріше сприяють, ніж перешкоджають росту злочинності.

На думку майже 90% французів і такої ж кількості німців, бельгійців, італійців, всі біди з дітьми трапляються з вини “голубого екрану”. Європейське товариство захисту дітей підрахувало, що у фільмах і передачах по всіх європейських каналах щогодини показують не менше 20 вбивств і правових злодіянь. Але наше телебачення (українське і російське), яке стало суто комерційним, переступило цю статистику. Так, згідно газетних даних, тільки за один день столичні телевізійні канали показали 160 бійок, 202 вбивства, 6 пограбувань, 10 статевих сцен та іншу вульгарність [18]. Оскільки підлітки проводять в середньому від 3 до 4 годин в день біля екрану телевізора, то можна уявити силу впливу на дитячу психіку.

Починаючи з листопада 2002 року до вересня 2012 року на вітчизняному телебаченні спостерігався лютий кримінал у кінофільмах (серіалах): “Бригада”, “Марш Турецького”, “Агент національної безпеки”, “Кріт” та багато інших. Кримінальні картини, які безперервно транслюються по телебаченню, на сторінках Інтернет, показують те, що існує у реальній злочинній дійсності, і це викликає масовий інтерес. Популярність бандитських бойовиків перебуває на одному з перших місць. Попит породжує пропозиції, які нічим не обмежені. І звикання й інтерес до криміналу, особливо серед молоді, – дуже небезпечні й довгострокові соціально-педагогічні тенденції.

Детальний аналіз стану злочинності серед неповнолітніх, статистичні показники свідчать, що криміногенна ситуація у підлітковому середовищі дедалі ускладнюється. Неповнолітніми скоюється все більше жорстоких, зухвалих злочинів – навмисних вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, розбійних нападів, актів вандалізму тощо. За інформацією МВС України, лише за 10 місяців 2012 року було зареєстровано 13 383 злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю, у тому числі тяжких та особливо тяжких – 6 612. З них: умисних вбивств (ст. ст. 115–118 ККУ) – 46, умисних тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121 ККУ) – 94, згвалтувань (ст. 152 ККУ) – 39, розбоїв (ст. 187 ККУ) – 232, вимагань (ст. 189 ККУ) – 62, шахрайств (ст. 190 ККУ) – 296, грабежів (ст. 186 ККУ) – 1019, крадіжок (ст. 185 ККУ) – 8 985, хуліганств (ст. 296 ККУ) – 396, незаконних заволодінь транспортними засобами (ст. 289 ККУ) – 532, незаконних поведень зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263 ККУ) – 76, злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів або прекурсорів (ст. ст. 305–324 ККУ) – 761. Майже кожний другий злочин скоюється підлітками в групі, а деякі злочини, вчинені неповнолітніми, вражають своєю жорстокістю і цинізмом.

Не меншої шкоди завдають ЗМІ, коли через них транслюється романтизація злочинного життя, вакханалія, аморальність, брутальність. Це призводить до того, що серед молоді і підлітків негативна соціальна поведінка набуває привабливості. З'являються думки про можливість “союзницьких” стосунків із злочинцями. Висловлюються навіть ідеї про те, що злочинський світ – це частина української культури, а злочинські “правильні поняття” легші та розумніші законів.

Отже, зовсім неважко оцінити ступінь впливу кінематографії на глобальну масову свідомість, в першу чергу, на підростаюче покоління. Діти наслідують популярним героям, буквально напам'ять знають діалоги головних героїв, тим самим, закріплюючи у своїй свідомості певні стереотипи сприйняття тих чи інших держав.

У журналі “*Western Journal of Medicine*” опубліковано результати ряду досліджень, згідно яких агресія, жорстокість і насилля в телевізійних програмах збільшилося на 100% з 1980 року. В най-

більш зручний для глядачів телевізійний перегляд протягом однієї години показується до 14 сцен насилля і жорстокості. Західні медики вважають, що телебачення є причиною 15–20% актів насилля в реальному житті. Особливо наражаються на телевізійну агресію діти і підлітки.

Сучасне вітчизняне телебачення, щоб привабити широку публіку й отримати більше прибутків від реклами, схильне транслювати насильницькі чи еротичні сюжети, пробуджуючи відповідні інстинкти людини. За даними Американської медичної асоціації, за роки, проведені в школі, середньостатистична дитина бачить по телевізору 8 000 убивств і 100 000 актів насильства. Крім того, дослідники дійшли висновку, що телебачення пропагує розбещеність, адже в 91% епізодів, які показують сексуальний зв'язок між чоловіком і жінкою, партнери не одружені. Якщо дорослий ще може критично оцінювати таку телепродукцію і відмежовувати вигадку від реальності, то дитина часто сприймає телевізійні схеми як план для реалізації в житті, і в неї поступово формується кримінальний стиль мислення. Якщо тебе скривдили – ти мусиш дати здачу і знищити кривдника, якщо ти розумієш, що не можеш досягти бажаного законним шляхом, – не страшно в чомусь переступити межу; якщо ти багатий і сильний – закон для тебе не писаний. Відтак маємо звання до кримінальних сцен, засвоєння дитиною помилкової істини, що основний шлях вирішення більшості проблем – насильницький, і формування в неї досить дивних ідеалів чи взірців для наслідування (позитивний герой бойовика стріляє і вбиває вчетверо більше, ніж герой негативний).

За результатами соціологічного дослідження кандидата психологічних наук О. Дроздова (Інститут психології ім. Г. Костюка НАПН України), 58% молоді прагнуть копіювати поведінку телегероїв, здебільшого з іноземних фільмів, а 37,3% молоді готові вчинити протиправні дії, беручи приклад з телегероїв [97].

Показові і результати досліджень Медичного факультету Гарвардського університету (*Harvard University*), згідно яких до 18-літнього віку американська дитина бачить насилля на екрані телевізора більше 180 тис. разів – з них близько 80 тис. вбивств.

За інформацією “*Mediascope*”, 66% дитячих телепередач, які транслюються в США, містять сцени насилля, причому в трьох

четвертих випадків телебачення демонструє програми, в яких насилля ніяк не наказується. За даними Національного інституту психічного здоров'я (*National Institute of Mental Health*), лише 4% програм, в яких мають місце сцени насилля, містять яскраво виражений заклик до насилля.

Протягом останніх 40 років у світі було проведено понад 1 000 досліджень, присвячених впливу телебачення і кінематографії на дітей. Дослідження проводилися в багатьох країнах світу, серед неповнолітніх, які належать до різних рас, національностей і соціальних груп. Тим не менше, результати досліджень були практично ідентичними: агресія на екрані робить дітей більш агресивними відносно матеріального і духовного світу.

Американська академія педіатрії (*American Academy of Pediatrics*) опублікувала чотири фундаментальні висновки. По-перше, діти, які систематично дивляться передачі, що містять сцени насилля, сприймають насилля як легітимний спосіб вирішення конфліктів. По-друге, перегляд сцен насилля робить людину більш беззахисною до насилля в реальному житті. По-третє, чим більше дитина бачить сцени насилля на екрані, тим більше шансів, що вона стане жертвою насилля. По-четверте, якщо дитина надає перевагу перегляду телепрограм, які містять сцени насилля, існує значно більша вірогідність, що вона виросте агресивною людиною і, навіть, вчинить злочин.

Неповнолітні схильні вірити всьому, що показується і говориться з екрану. Наприклад, у 2001 році "*Kaiser Family Foundation*" було з'ясовано, що 60% підлітків більше довіряють медичній інформації, яка транслюється на телебаченні, ніж думці їх сімейних лікарів. Телевізійне насилля особливо небезпечне для малолітніх дітей, у віці до 8 років, оскільки вони не можуть точно відрізнити – де починається реальне життя, а де закінчується фантазія. Жахи кіно вони сприймають як реальність.

Телебачення здійснює суттєвий вплив на рівень злочинності. Існує чітка залежність – рівень злочинності в тій чи іншій країні збільшувався через 10–15 років після появи в ній телебачення. В 2001 році у США було опубліковано доповідь головного хірурга країни, присвячена проблемі молодіжного насилля (*Youth Violence:*

A Report of the Surgeon General). В цій доповіді підкреслювалося, що перегляд фільмів і телепрограм, які містять акти насилля, є чинником ризику для підлітка. За рівнем впливу на свідомість дитини він знаходиться на тому ж рівні, що й інші чинники ризику – бідність, погане соціальне оточення, низький рівень інтелекту тощо.

Опитування громадської думки, проведене у США телекомпанією "*Fox News*" після чергових випадків вбивств, вчинених школярами, показало, що 29% американців вважають авторів кінофільмів, телепередач і музики винними в цих злочинах (58% покладають вину на батьків). Аналогічне опитування служби "*Gallup*" показало, що жителі США вважають телебачення другою головною причиною росту дитячого насилля: 40% покладають головну вину на батьків, 8% – на телебачення, 7% – на недоліки у роботі вчителів, 6% – на психологічні проблеми дітей, 5% – на втрату суспільством суворих моральних імперативів.

Відомий американський кінокритик Майкл Медвед (*Michael Medved*) стверджує, що: "Американське телебачення є найстрашнішим місцем у країні. Щодня в проїм-тайм (час, коли біля телевізорів збирається максимум глядачів) телеглядач бачить на екрані близько 350 персонажів. Сімох з них вбивають. Якщо екстраполювати цю статистику в реальне життя, то через 50 днів всі жителі США були б мертві" [99].

Аналізуючи проблему впливу телепередач на психіку дітей і підлітків, західно-германський журналіст Герман Зільбер зробив висновок: "Війни і терор, страти і гвалтування, вуличні бійки і викрадення, захоплення літаків і вбивства – всі ці події, як реальність для дорослих, перетворилися в сюжети дитячих ігор. Діти не завжди можуть відрізнити розвагу від дійсності, і сприймають її цілком серйозно" [43].

За даними Адміністрації класифікації і рейтингу (*Classification and Rating Administration*), – служби, яка відповідає за маркування фільмів і визначення їх доступності для дітей, з 1968 по 1990 роки в США було випущено понад 10 тис. фільмів, основу сюжету яких складали акти насилля. В 2002 році голлівудськими студіями було випущено 132 фільми, 49 з яких містили сцени жорстокості і насилля.

Деякі експерти вважають, що ігрові фільми притупляють у людей розуміння цінності людського життя. Реальні катастрофи і теракти, в результаті яких гинуть люди, частина суспільства нині сприймає як “реальне телешоу” або продовження відомого бойовика.

Діти та підлітки, які дивляться телевизор, як мінімум годину в день, більш схильні до вчинення агресивних дій, ніж їх ровесники, які витрачають свій час на інші заняття. Так, за результатами проведеного нами дослідження у 2011 році серед неповнолітніх засуджених Прилуцької та Мелітопольської виховних колоній Державного департаменту України з питань виконання покарань (нині – Державна пенітенціарна служба України), серед підлітків, які дивилися телевизор менше години в день, лише 5,7% вчинили акти насилля. Серед тих, хто переглядав телевизор від години до трьох годин в день, таких було 17,4%, а серед телевізійних фанатиків (понад чотири години перегляду в день) – 29,3%.

Варто звернути увагу і на рекламу, яка сьогодні транслюється на всіх каналах телебачення. На Заході реклама приносить 75% доходу газет і 100% доходів телебачення (наприклад, у США реклама займає близько 1/4 ефірного часу). Навіть державні канали в значному ступені фінансуються за рахунок реклами (у Франції два державні канали залежать від реклами на 66%, а найбільш незалежне телебачення у Німеччині).

Американські рекламодавці вважають великою вдачею, якщо їх телевізійний ролик вплинув на 1% глядачів. Отже, якщо одну програму або фільм, що містить акти насилля, переглянули 10 млн осіб, то 100 тис. з них стають більш агресивними. Крім того, дослідження, проведені під патронажем Американської асоціації психологів (*American Psychological Association*) показали, що отримана таким чином агресивність має властивість “накопичуватися” у глядачів і здатна спровокувати людину на злочин.

На жаль, кримінальна хроніка займає одне з провідних місць в тематиці сучасного телебачення. За відсотком відведеного на це ефірного часу – друге місце після реклами. Безкінечний показ вбивств, описання трупів, перестрілок, пограбувань і т. д. вже перестає здаватися чимось надзвичайним і сприймається просто як захоплююче читання.

Засоби масової інформації (комунікації) відіграють суттєву роль в житті людини будь-якого віку. В Україні, наприклад, телепередачі дивляться щодня 87% сімей, а понад 30% сімей бажають мати два телевизори внаслідок відмінностей у наданні переваги конкретним передачам членами сім'ї. Причому, очевидні статеві-вікові відмінності в жанрово-тематичних перевагах. Чоловіки цікавляться інформаційними, публіцистичними і спортивними програмами радіо і телебачення, а жінки – телесеріалами, літературно-драматичними і музичними програмами. Починаючи з 12–13 років, підлітки і молодь надають перевагу рок-музиці, спортивним і розважальним програмам. У цілому серед телепередач 72% аудиторії проявляє інтерес до новин, 63% – до серіалів, 39% – до естради, 33% – до лотерей і вікторин, 29% – до кримінальної хроніки. Серед книг найбільшим успіхом користуються детективи, їх читають 36% співвітчизників, історичну літературу – 24%, пригодницькі книжки – 20%, любовні історії – 19% [103].

У нашій країні протягом тривалого часу основним джерелом отримання інформації були газети. Сьогодні ж роль преси систематично витісняється телебаченням, яке перетворилося в головний засіб масової інформації: люди частіше дивляться телевизор, ніж слухають радіо або читають газети. Так, серед жителів смт Баришівки, міст Березань і Яготин Київської області протягом 2009–2010 років перегляд телепередач займав 54,4% вільного часу, тоді як читання газет всього 7,8%, а прослуховування радіопередач – 5,7%.

В Україні швидко зростає кількість домашніх кінотеатрів у сім'ях. Основні глядачі – підлітки і юнаки, а репертуар – фільми жахів, бойовики, порнофільми. Вплив подібної продукції на юних глядачів в сучасних умовах досить ефективний, оскільки в неї практично немає конкуренції з боку виховних структур.

Нова картина світу, яка складається у підростаючого покоління, призводить до суттєвих змін у його психології. Вже сьогодні існує термін “комп'ютерна психологія”. Для цієї нової психології, очевидно, будуть характерні інші, у порівнянні з нинішніми, механізми сприйняття світу, специфічні ціннісні орієнтації, неочікувані способи самореалізації особистості.

Алексєєнко Т. Ф., Кушнарєв С. В.

Отже, проблема впливу ЗМІ на формування правосвідомості неповнолітніх є надзвичайно актуальною. Її невирішеність диктує необхідність розробки правового механізму, що виключає негативний вплив ЗМІ на дітей та підлітків, оскільки найбільш інтенсивно людина формується до 18 років, моменту настання повноліття, і саме на цьому етапі розвитку засвоюються необхідні знання і правила, а також формуються моделі поведінки у суспільстві.

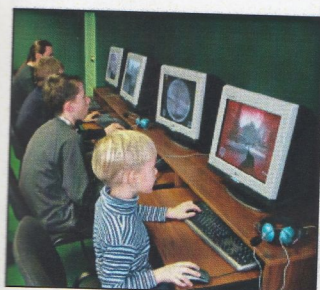
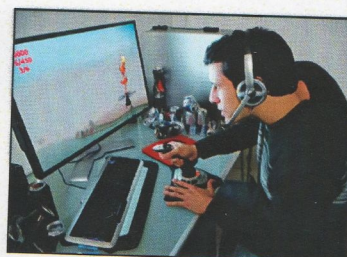
Питання на закріплення:

1. Які основні механізми і засоби впливу інформаційних технологій на формування ризикованої поведінки?

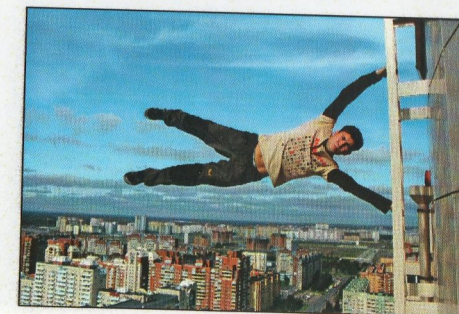
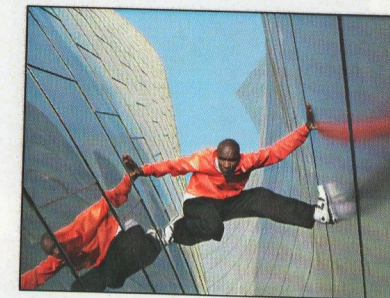
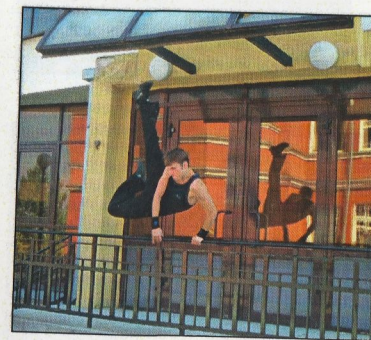
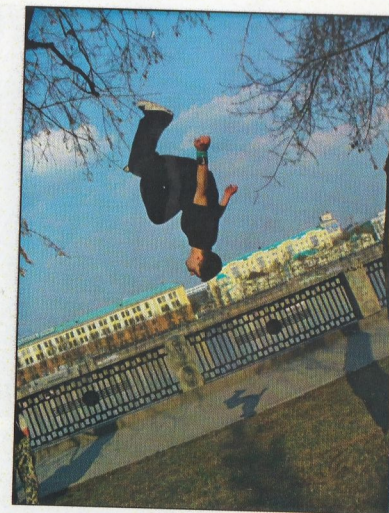
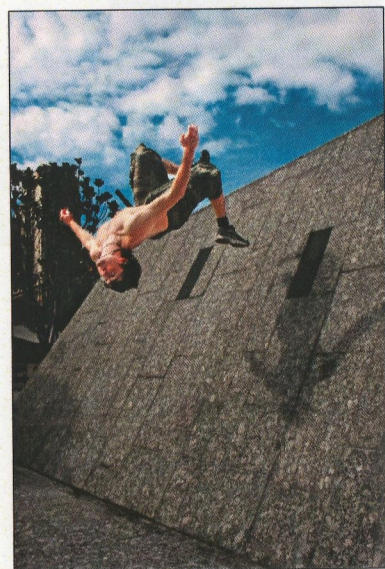
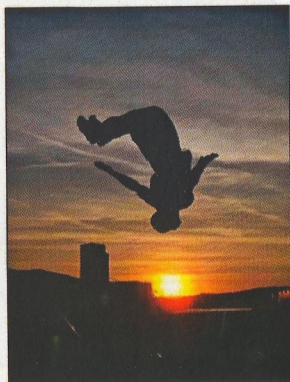
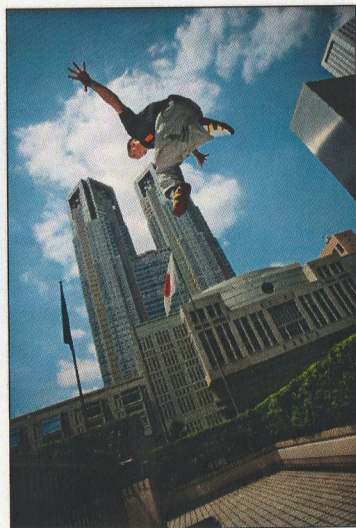
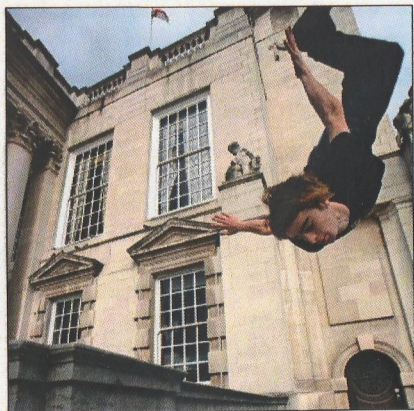
2. Ваше бачення щодо зменшення негативного впливу інформаційних технологій на свідомість і поведінку підростаючої особистості.

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ

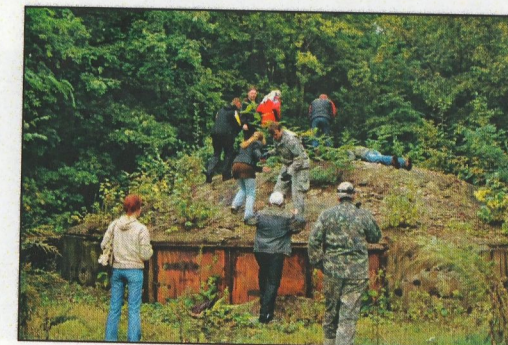
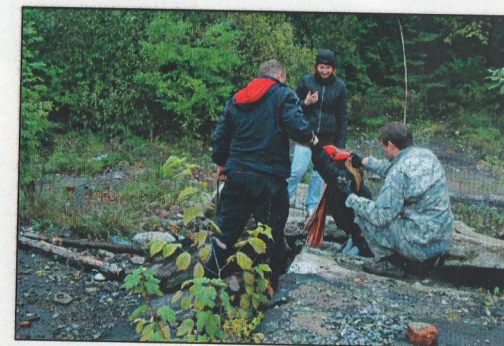
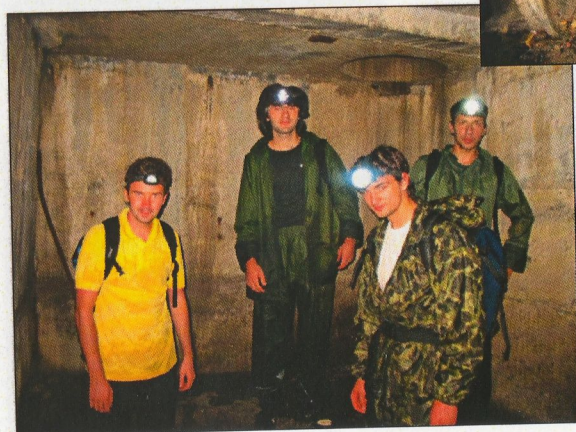
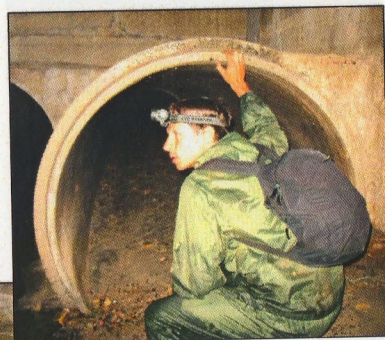
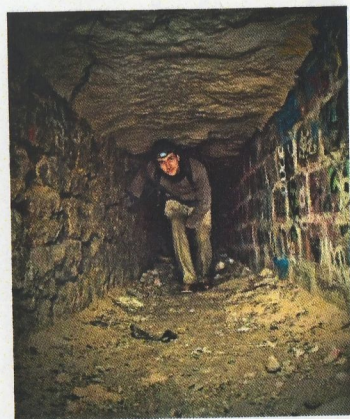
ГЕЙМЕРИ

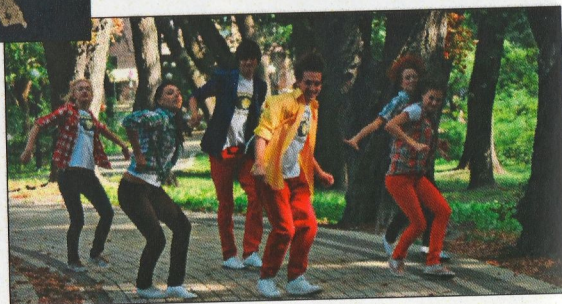
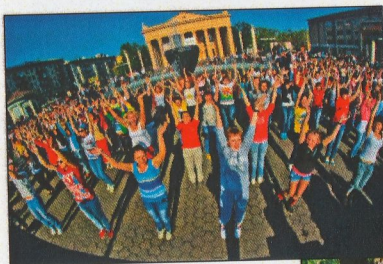
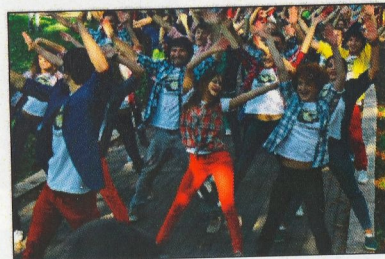
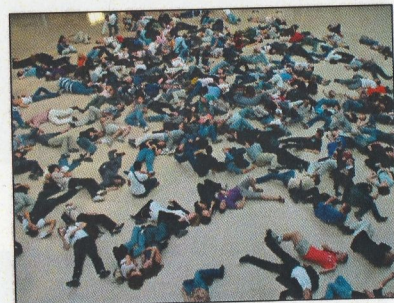
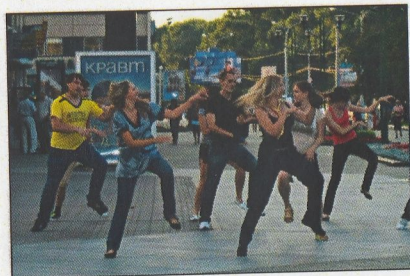
ПАРКУР

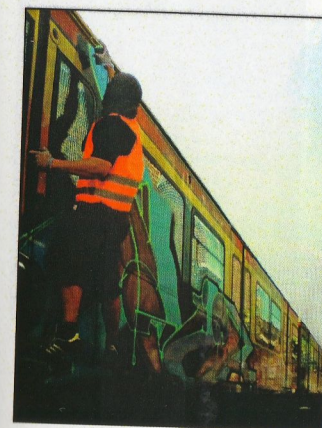
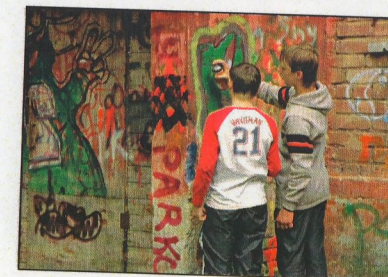
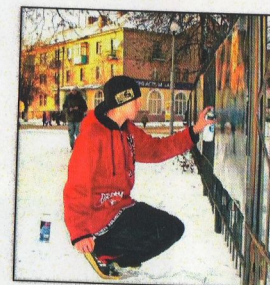
ДІГЕРИ

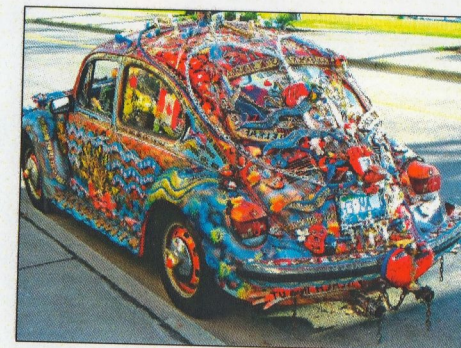
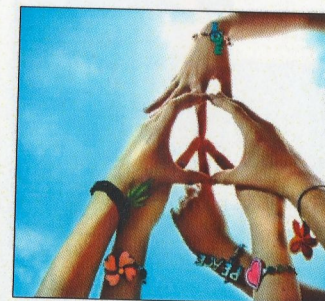
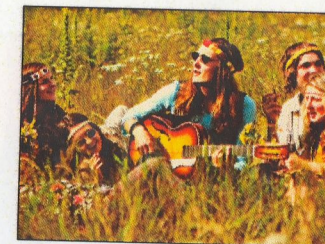
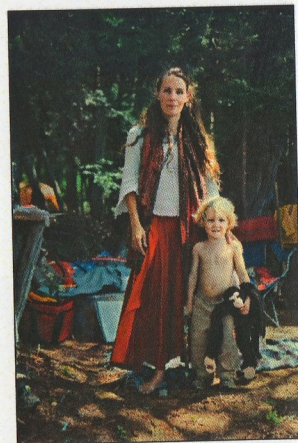
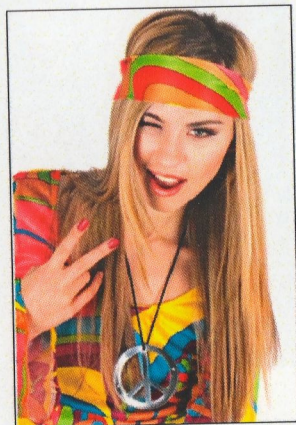
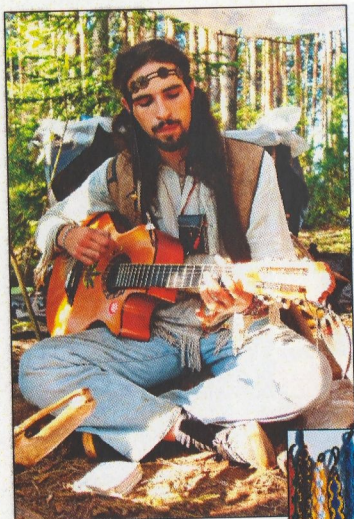
ФЛЕШМОВ

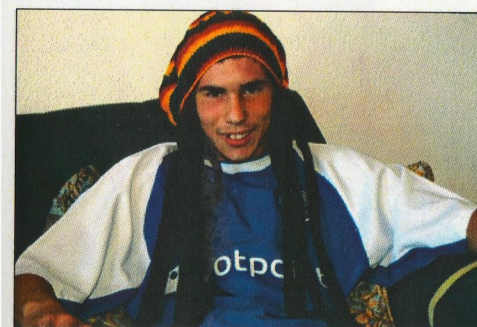
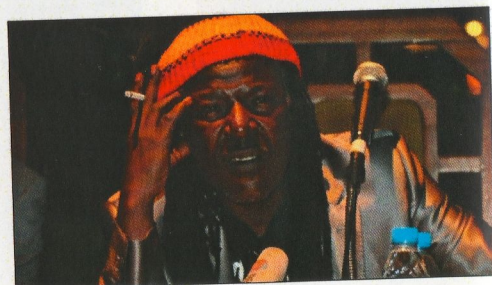
РАЙТЕРИ

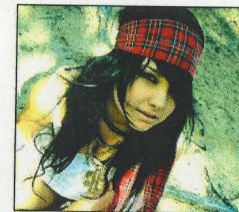
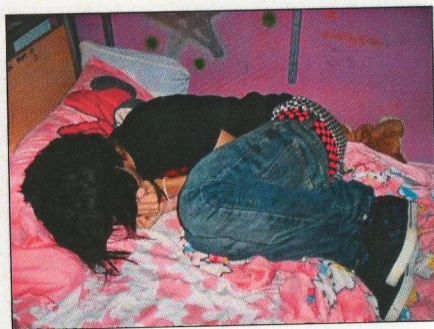
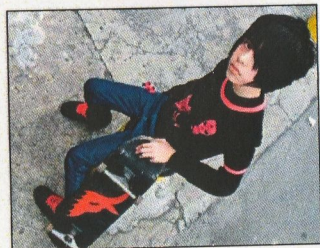
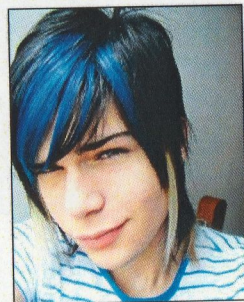
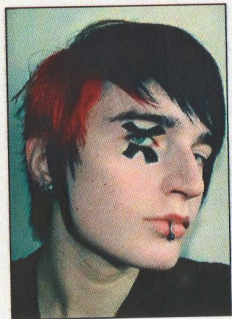
Хіп

РАСТАМАНИ

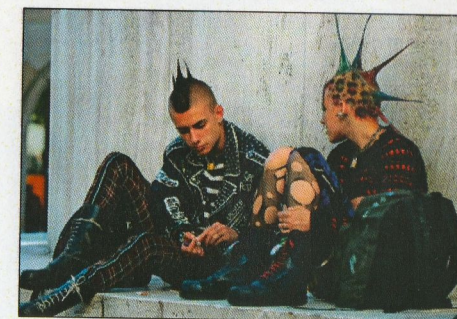
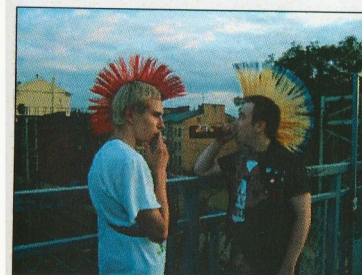
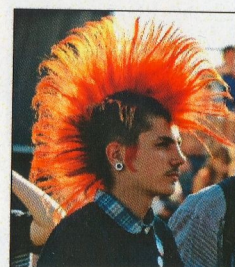
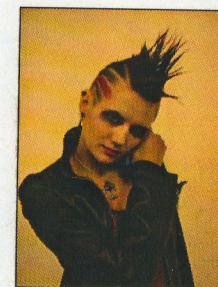
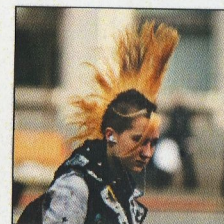
ЕМО

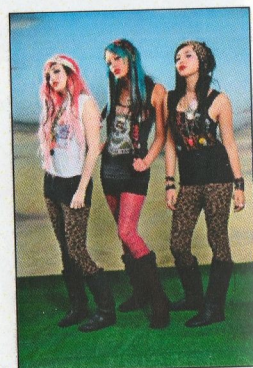
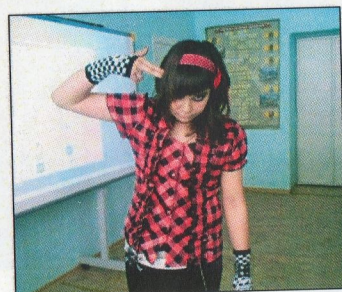
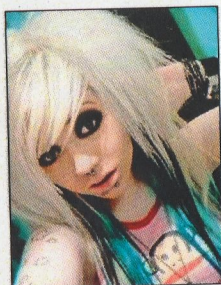
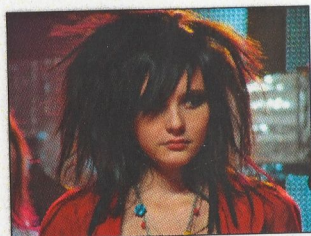
Готи

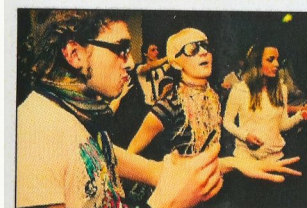
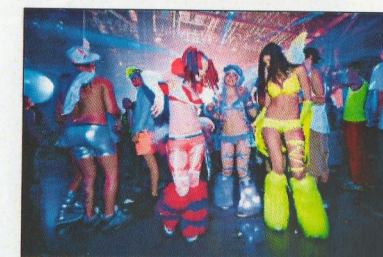
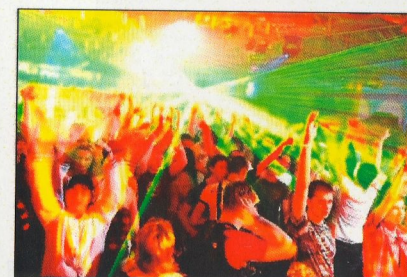
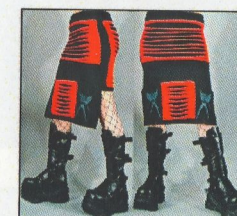
Панки

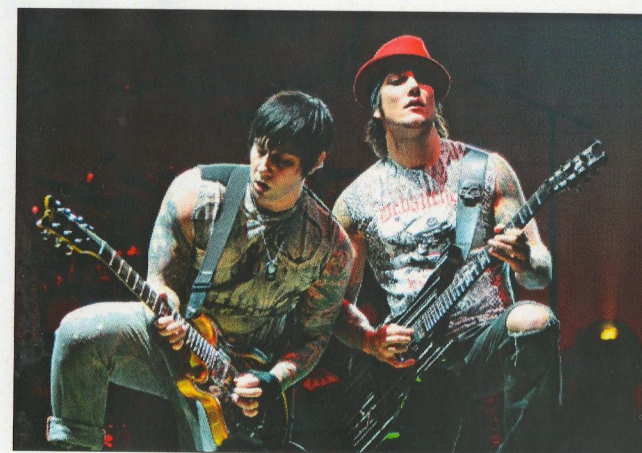
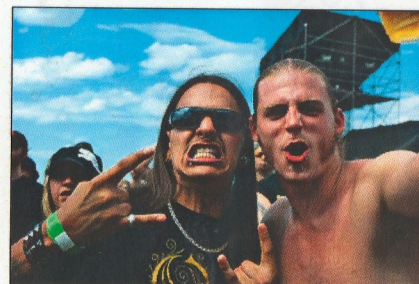
ПЕДОВКИ

РЕЙВЕРИ

МЕТАЛІСТИ

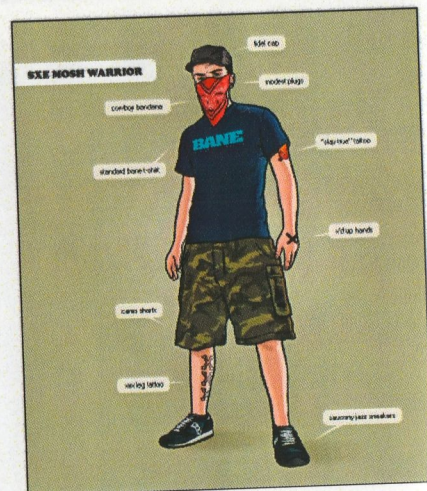
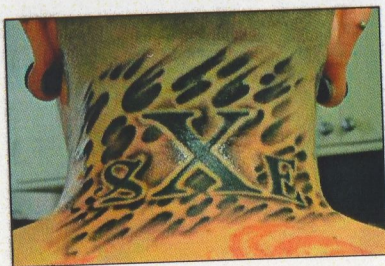
STRAIGHT EDGE (SXE)

SXE - ЭТО...

1. SXE - это позитивное отношение к жизни!
 2. SXE - это здоровый образ жизни и сознательный отказ от принятия любого рода веществ, разрушающих человеческую личность!
 3. SXE - это право выбора: подчиняться себе и к окружающим (верность в дружбе, любви, семье и т.д.)!
 4. SXE - это борьба!
 5. SXE - это стремление реализовать свои желания!
 6. SXE - это сознательный отказ от употребления веществ, наносящих человеку и состоянию его личности вред!
 7. SXE - это стремление к максимальной свободе!
 8. SXE - это дружение с самим собой!
 9. SXE - это дружение с самим собой!
 10. SXE - это ВЕРНОСТЬ однажды выбранному пути!

xXx *We must secure the existence of our people and future for White Children!* **xXx**

xXx *In sound tele - a sound spirit!* **xXx**

Здоровый образ жизни -
 Здоровый образ мыслей -
 Здоровая страна.

F18

Оставайся Белым!
www.format18.org

SKINXOS

СМЕРТЬ

СКИНХЕДЫ!
 ПРОТИВ НАРКОТИКОВ

ИДЁМ С НАМИ
 ЗА ЧИСТОЕ
 И ЗДОРОВОЕ
 БУДУЩЕЕ ДЛЯ
 НАШИХ ДЕТЕЙ

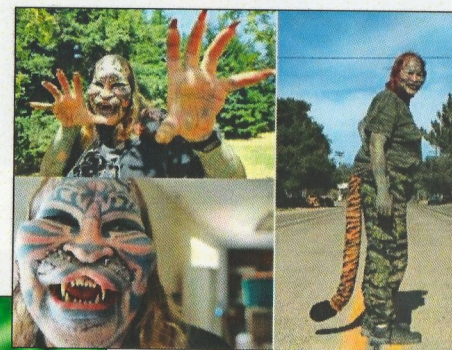
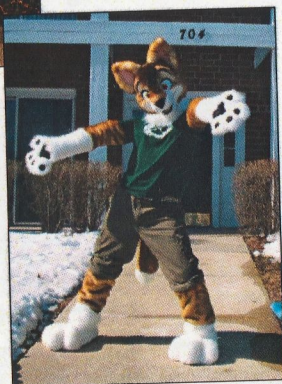
**НЕ ПОПАДИСЬ
 НА КРЮЧОК!**

Скинхеды за
 Здоровый Образ Жизни

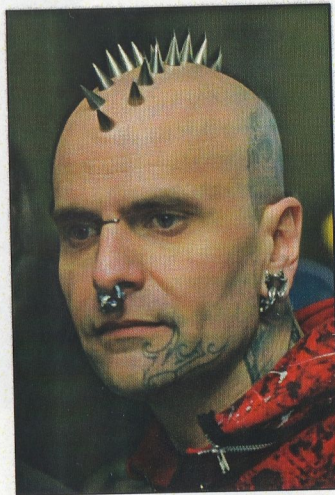
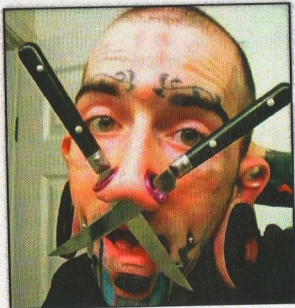
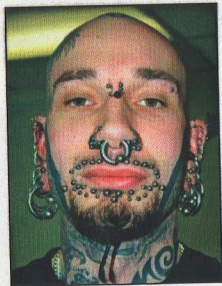
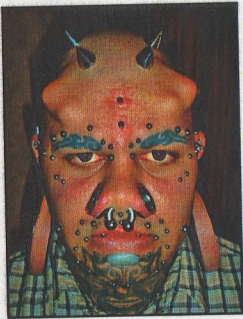
Оставайся Белым!

www.nssxe.org

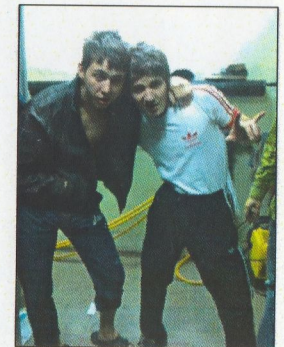
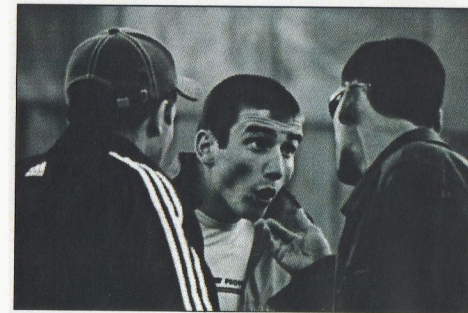
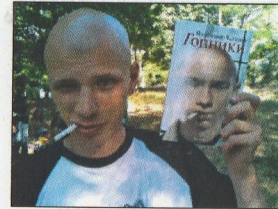
ФУРІ

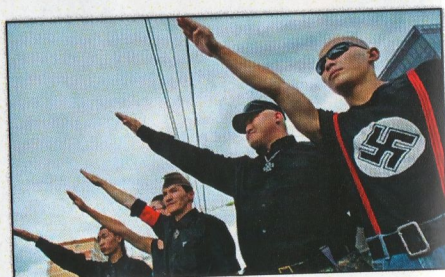
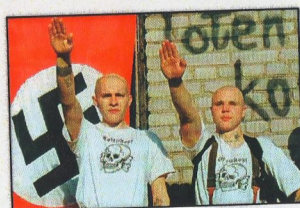
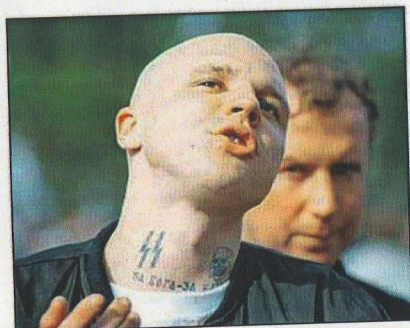
ФРІКИ

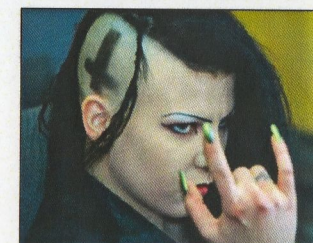
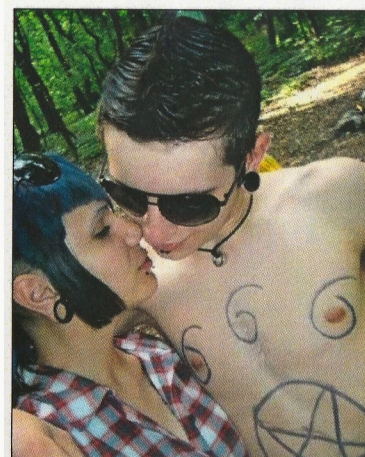
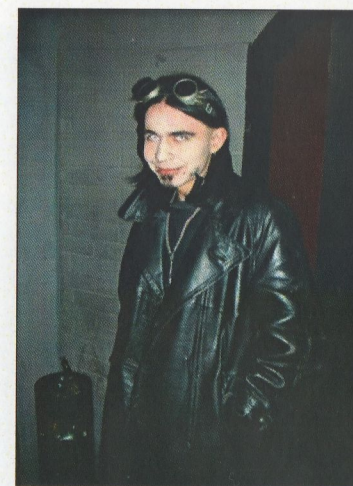
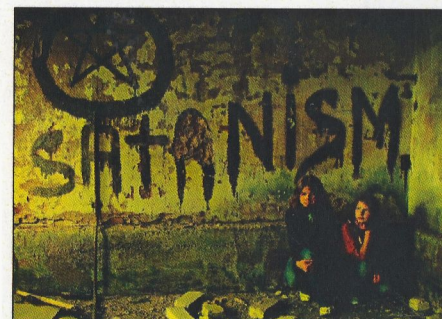
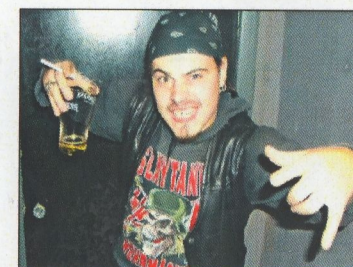
ГОПНИКИ

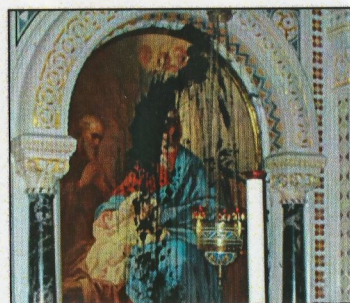
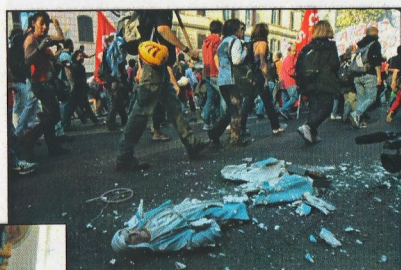
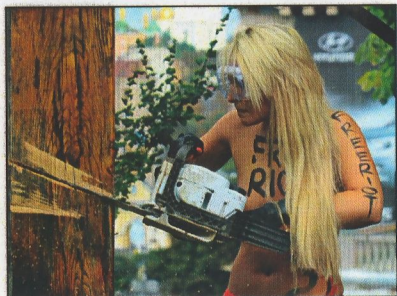
Скінхеди

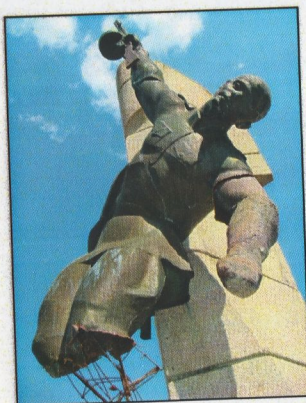
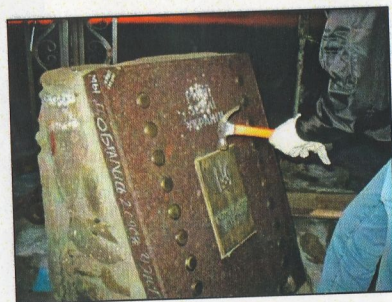

Сатаністи

НАСЛІДКИ ВАНДАЛІЗМУ

ІЛЮСТРАЦІЇ ДІБРАНО ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ

Режими доступу: http://actionlist.ru/artists/photo/alai_oli&ph=2; <http://agrafena.bolehov.net.ua/panki.html>; <http://allcrimea.net/alboms/photo/1208769731/>; <http://andronnik26.livejournal.com/27514.html>; http://basik.ru/bodyart/tatoo_art/; <http://brestcity.com/blog/zelenyj-vandalizm-na-sovetskoj>; <http://clubtone.net/forum/20-7154-1>; <http://coolnews.msk.ru/?paged=41>; <http://coolzachet.narod.ru/Emo.html>; http://cripo.com.ua/?sect_id=10&aid=145647; <http://discovermore.by/travel/cvety-san-francisko>; <http://dj-neba.com.ua/raves>; <http://emoka.ru/fotkapublic-photo.photoid15.htm>; <http://forumishka.net/obshestvo/1578-gotizm-25.html>; <http://foter.com/f/photo/4548378447/348c110af6/>; http://gothgirlweek.blogspot.com/2007_11_01_archive.html; <http://hippi.in/photo>; <http://hottrash.ru/tresh-modeli/page/6/>; <http://iamstraightedge.com/2012/01/17/sxe-neck-tattoo/>; <http://infosxe.wordpress.com/>; <http://insurgent.ru/skinheads>; <http://io.ua/5899823p>; <http://irinka0071804.beon.ru/>; <http://ismailkaraca.net/kategori/kategorisiz/page/3>; http://kartinkitrox.ru/metallistyi_rokeryi_5341.html; http://kvn-kabinet-314.ucoz.ru/blog/anime_subkultura_furri/2011-10-31-135; http://loketka.ya.ru/replies.xml?item_no=173; <http://mainfun.ru/news/2013-02-05-11946>; <http://mamapedia.com.ua/razvitie-rebenka/podrostok/esli-vash-rebenok-neformal.html>; <http://mission-center.com/ru/the-russian-empire?start=154>; <http://moi-portal.ru/blog/14610.html>; http://molpol43.ru/mozhno_li_schitat_geimerov_subkulturoi.html; <http://myculture.ru/reivery>; <http://naspravdi.com/tag/vandalizm/>; <http://naya.moy.su/news/2009-02-18-52>; <http://nbnews.com.ua/news/86280/>; <http://niklife.com.ua/citylook/26795>; <http://ovesti.ru/2011/07/page/14/>; <http://parcours.ru/videoovparkure.html>; <http://pedovka.ru/2011/12/24/>; <http://pervodika.ru/articles/12161.html>; <http://photo.qip.ru/users/zanozanet/3874332/91904480/>; http://pikabu.ru/view/yetot_nelovkiy_moment_kogda_949743; <http://politika.sevas.ru/analitika-intervyu-mnenie-eksperta/gorkaya-pravda-o-baykerah>; <http://pravda.if.ua/news-749.html>; <http://prikol.yoops.ru/2012/09/07/devchonki-geymery.html>; <http://rockn.ru/page/2012-03-28/metallisty>; <http://ru.wikipedia.org/wiki/>; <http://rus.ruvr.ru/2011/06/07/51419625/>; <http://saint-petersburg.ru/m/312783/>; <http://saveyou.ru/gorod/page/3/>; <http://silkwaystore.com/igromaniya-u-rebenka>; <http://site-for-girls.ru/sovremennye-subkultury-goty>; <http://stereov1.viewy.ru/>; <http://subscribe.ru/group/start-ap-anons/1641485/>; <http://tribayana.ru/?p=4991>; <http://trinixy.ru/43621-fotografii-parkura-31-foto.html>; <http://vampiry.net/foto-bajkerov/>; <http://vampiry.net/foto-parkur/>; http://ves.dp.ua/gazeta/news_694.html; <http://vibe-rasta.tumblr.com/post/33973218712>; http://vk.com/geimery_1; <http://vladimir.mk.ru/article/2012/04/04/689023>; http://www.3dmgame.com/news/201302/67689_3.html; <http://www.delaydengi.com/2010/02/16/zarabotok-na-igrax.html>; <http://www.epochtimes.com/gb/7/10/7/n1859679.htm>; <http://www.friki.net/fotos/68280>; <http://www.grammy.com/photos/kiss-0>; <http://www.imagui.com/a/disfraz-hippie-casero-mujer>; <http://www.interfax.by/article/39699>; <http://www.mirvolos.com/health/73.html>; <http://www.moolf.com/amazing/extreme-body-piercings>; <http://www.myspace.com/jmax5/blog>; <http://www.reporter.com.ua/news/ucy/>; <http://www.rumiami.com/archives/tag/nightclubs>; <http://www.zimbio.com/Scribbit/articles/>; <http://yuzle.com/culture/374.html>; <http://zarodinu.org.ua/index.html/page/115>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенштадт Ш. От поколения к поколению / Ш. Айзенштадт. — М.—Л. : АН СССР, 1956. — 485 с.
2. Актуально! Вандализм на старом кладбище // Південна Зоря. — Бердянськ, 2011. — 27 квітня.
3. Алексеєнко Т. Ф. Виклики глобалізації у сучасних соціально-педагогічних тенденціях і проблемах становлення особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. — К., 2006. — Вип. 9. — Кн. II. — С. 7–18.
4. Алексеєнко Т. Ф. Вплив інформаційних технологій на стан і розв'язання актуальних соціально-педагогічних проблем суспільства / Т. Ф. Алексеєнко // Соціально-правові засади захисту дітей : зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук.-метод. конф., 19–20 трав. 2011 р. — Кременець : Вид-во КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2011. — С. 101–105.
5. Алексеєнко Т. Ф. Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування / Т. Ф. Алексеєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. — Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. — № 4. — С. 4–10.
6. Алексеєнко Т. Ф. Образ сучасного світу в соціальному досвіді й моделях поведінки дітей і молоді / Т. Ф. Алексеєнко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2007. — Вип. 10. — Кн. II. — С. 7–17.
7. Алексеєнко Т. Ф. Формування соціально-моральної позиції у старшокласників : монографія / Т. Ф. Алексеєнко, О. І. Коваленко. — Вінниця : ТОВ “Фірма “Планер”, 2011. — 246 с.
8. Алексеєнко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Шлях освіти. — 2012. — № 2. — С. 12–16.
9. Алтунина И. Р. Структура и развитие мотивов социального поведения : учеб. пособие / И. Р. Алтунина. — М. : Изд-во Московского психолого-социального института, 2006. — 112 с.
10. Альгін А. П. Ризик і його роль у суспільному житті / А. П. Альгін. — К. : Астра, 1989. — 150 с.
11. Борисов Ю. Механизм “гедонистического риска” и его роль в отклоняющемся поведении молодежи / Ю. Борисов // Мир психологии и психология в мире. — 1995. — № 3. — С. 22–27.
12. Брантова Ф. С. Основные психологические подходы в изучении юности как этапа развития / Ф. С. Брантова // Психолого-педагогические проблемы образования : сборник статей кафедры психологии. — М. : АГУ, 2003. — 172 с.
13. В Луганской области трое малолетних вандалов надругались над могилами односельчан // Факты и комментарии. — 2011. — № 13 (3219).
14. Вандали розстрожили сонячний годинник на Троєщині // Українська правда. — К., 2010. — 21 жовтня.
15. Вандалы спилили дубовый крест под Аскольдовой могилой на Подоле в Киеве // Газета по-киевски. — 2011. — 14 июня.
16. Ватова Л. С. Психологические причины и условия возникновения подросткового вандализма : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.06 / Людмила Сергеевна Ватова. — Калуга, 2000. — 195 с.
17. Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. [пер. с нем.] ; [сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова]. — М. : ПАРТНЕР, 1990. — 680 с.
18. Влияние СМИ на развитие детской агрессивности // Комсомольская правда. — 2002. — 25 октября.
19. Вязов С. Н. Методика расследования вандализма : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Криминальный процесс и криминалистика” / Сергей Николаевич Вязов. — СПб., 2002. — 23 с.
20. Година А. И. Взаимодействие субкультуры и культуры (на примере движения индеев) / А. И. Година // Молодежные движения и субкультуры Санкт-Петербурга (социологический и антропологический анализ) / отв. ред. В. В. Костюшева. — СПб. : Норма, 1999. — С. 51–67.
21. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации : учебник для вузов / Т. Г. Грушевицкая, В. Д. Попков, А. П. Садохин; под ред. А. П. Садохина. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 352 с.
22. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Рубеж. Альманах социальных исследований. — 1991. — № 2. — С. 14–19.
23. Дяконова Б. Ди-джей: культ или мыльный пузырь? / Б. Дяконова, Н. Оплат // Art Line. — 1999. — № 7–8. — С. 44–46.
24. Ерасов Б. С. Социальная культурология : пособ. для студ. высших учебных заведений / Б. С. Ерасов. — М. : АРГО, 1996. — 591 с.
25. Житомирский Д. Бунт и слепая стихия (в мире поп-музыки) / Д. Житомирский // Искусство и массы в современном буржуазном обществе. — М. : Пресса, 1989. — С. 69–107.
26. Закон України від 20.12.1990 № 565-ХІІ “Про міліцію” // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 4. — Ст. 20.
27. Закон України від 05.02.1993 № 2998-ХІІ “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 16. — Ст. 167.
28. Закон України від 03.07.1996 № 270/96-ВР “Про рекламу” // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 39. — Ст. 181.

29. Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV "Про захист суспільної моралі" // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.
30. Зиядова Д. Почему подросток совершает преступление? / Д. Зиядова // Воспитание школьников. – 2002. – № 8. – С. 17–21.
31. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Додаток до № 50.
32. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
33. Кон И. С. Психология ранней юности : книга для учителя / Игорь Семёнович Кон. – М. : Просвещение, 1989. – С. 149–184.
34. Кон И. С. Психология ранней юности : книга для учителя / Игорь Семёнович Кон. – М. : Просвещение, 1989. – С. 166.
35. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
36. Корнілова Т. В. Ризик у мисленні як умова ризику у дії / Т. В. Корнілова // Управління ризиком. – 1977. – № 3. – С. 22.
37. Корягина С. А. Неформальные группы несовершеннолетних / С. А. Корягина // Российский следователь. – М. : Юрист, 2009. – № 17. – С. 31–38.
38. Кравченко А. И. Культурология : уч. пособ. для вузов / А. И. Кравченко. – 3-е изд. – М. : Академический Проект, 2002. – 494 с.
39. Кримінальний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.
40. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
41. Кушнарєв С. В. Вандалізм серед неповнолітніх: теорія, практика і методи профілактики / С. В. Кушнарєв // Юридична психологія та педагогіка. – К. : НАВСУ, 2011. – № 2 (10). – С. 255–264.
42. Кушнарєв С. В. Вплив засобів масової інформації на формування правосвідомості неповнолітніх: зарубіжний та вітчизняний досвід / С. В. Кушнарєв // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ : Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка "Альма-матер", 2009. – № 2. – С. 24–31.
43. Кушнарєв С. В. Злочинність неповнолітніх: думка населення й експертів / С. В. Кушнарєв // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ : Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка "Альма-матер", 2008. – № 2. – С. 53–60.
44. Кушнарєв С. В. Методи психолого-педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників / С. В. Кушнарєв // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ : Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011. – № 2. – С. 85–90.
45. Кушнарєв С. В. Науково-теоретичні проблеми соціалізації й ресоціалізації неповнолітніх засуджених / С. В. Кушнарєв // Соціальна педагогіка:

теорія та практика. – Луганськ : Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка "Альма-матер", 2009. – № 4. – С. 47–54.

46. Кушнарєв С. В. Особливості мікросередовища неповнолітніх засуджених у виховних колоніях / С. В. Кушнарєв // Юридична психологія та педагогіка. – К. : КНУВС, 2009. – № 1 (5). – С. 141–152.

47. Кушнарєв С. В. Причини та умови розвитку злочинності неповнолітніх / С. В. Кушнарєв // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ : Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка "Альма-матер", 2008. – № 1. – С. 47–53.

48. Кушнарєв С. В. Психологічні особливості кримінальної субкультури в середовищі неповнолітніх засуджених / С. В. Кушнарєв // Актуальні проблеми теорії та практики ОРД. – Луганськ : ЛДУВС, 2010. – Спец. випуск № 4. – С. 193–201.

49. Кушнарєв С. В. Соціалізація й система базових соціальних цінностей неповнолітніх засуджених / С. В. Кушнарєв // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ : Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка "Альма-матер", 2010. – № 1. – С. 52–58.

50. Кушнарєв С. В. Субкультура неповнолітніх засуджених і її вплив на формування злочинних цінностей, традицій та звичаїв / С. В. Кушнарєв // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – Кіровоград : ТОВ "Імекс-ЛТД", 2010. – Вип. 14, кн. 1. – С. 194–202.

51. Лашова Л. А. Социологическая теория девиантного поведения / Л. А. Лашова, М. Ф. Шурупова // Социально-политический журнал. – 1993. – № 4. – С. 25–27.

52. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Ленинград : Медицина, 1983. – 168 с.

53. Махов Ф. С. США : молодежь и преступность / Ф. С. Махов. – М. : Политиздат, 1972. – 115 с.

54. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / М. Мид. – М. : Наука, 1988. – С. 308–321.

55. Милиция арестовала девушку, которая жарила яичницу на Вечном огне в Киеве // Аргументы и факты. Украина. – 2010. – 22 декабря.

56. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособие / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 2004. – 304 с.

57. На Говерле вандалы обезглавили Тризуб // Комсомольская правда в Украине. – 2010. – 7 июня.

58. Ночью в Киеве неизвестные разрушили памятник воинам-афганцам // Сегодня. – 2011. – Вторник, 17 мая.

59. Ожегов С. И. Толковый словарь / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Госиздат, 1972. – 847 с.

60. Платонов О. Путешествие в Китеж-град / О. Платонов // Вестник Московского университета. — 1989. — № 2. — С. 75–85.
61. Полякова А. Откуда берутся “неформалы”? / А. Полякова // Завуч. — 2008. — № 15 (345). — С. 9–10.
62. Психологія та педагогіка управління в органах внутрішніх справ : курс лекцій / [Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Юхновець Г. О. та ін.]. — К. : Українська академія внутрішніх справ, 1995. — С. 98–99.
63. Ренан Ж. Э. Участие семитических народов в истории цивилизации : собр. соч. в 12 т. / Ж. Э. Ренан. ; [пер. с франц. под ред. В. Н. Михайловского]. — Киев : Пилот, 1902. — Т. 3. — С. 12.
64. Ренн О. Три десятиліття дослідження ризику : проблеми та нові перспективи / О. Ренн // Питання аналізу ризику. — 1999. — № 1. — С. 87–88.
65. Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 18.06.2003 № 781 “Про затвердження системи візуальних позначень класифікації кіновідеопродукції залежно від аудиторії, на яку вона розрахована”.
66. Сенченко Н. А. Социально-педагогическая помощь старшеклассникам-представителям юношеских субкультур : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Сенченко Николай Александрович. — Кострома. 2005. — 214 с.
67. Смелзер Н. Социология / Смелзер Н. ; [пер. с англ.]. — М. : Феникс, 1998. — 688 с.
68. Сологуб Ф. Мелкий бес. Свет и тени : избр. проза / Ф. Сологуб. — Минск : Мастацкая літаратура, 1988. — С. 27.
69. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [Алексеев Т. Ф., Жданович Ю. М., Зверева І. Д. та ін.] ; за заг. ред. Т. Ф. Алексеев. — Вінниця : ТОВ “Планер”, 2009. — 468 с.
70. Соціальні цінності малої групи школярів : монографія / за заг. ред. Т. Ф. Алексеев. — К. : Наукова думка, 2012. — 240 с.
71. Свиридов С. Молодежные субкультуры : жизнь вне общества / Станислав Свиридов. — М. : НП РИО, 2009. — 180 с.
72. Чувахов Ю. “Волчья стая малолеток” / Ю. Чувахов // Российская газета. — 2001. — 18 сентября. — № 181.
73. Уголовное право России. Части Общая и Особенная : учебник / под ред. А. И. Рарога. — М. : Проспект, 2008. — С. 15–16.
74. Філіппова Л. С. Розслідування кримінально-правових проявів вандалізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Л. С. Філіппова. — К., 2008. — 20 с.
75. Фролов С. С. Социология : учебник для высших учебных заведений / Фролов С. С. — М. : Наука, 2000 — 256 с.

76. Хьелл Л. Теория личности. Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — СПб. : Питер, 2000. — 608 с.
77. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — Ст. 356.
78. Эриксон Э. Г. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование / Эрик Г. Эриксон ; [пер. с англ. А. М. Каримского]. — М. : Московский философский фонд “Медиум”, 1996. — 560 с.
79. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. Ю. С. Шемшученко]. — К. : Українська енциклопедія, 1998. — Т. 1 : А–Г. — 672 с.
80. Brewer D. D. Bombing and burning : The social organization and values of hip hop graffiti writers and implications for policy / D. D. Brewer, M. L. Miller // Deviant Behavior. — 1990. — V. 11. — № 4. — P. 58.
81. Cohen S. Destruction of property : Motives and meanings / S. Cohen // Vandalism / Ed. by C. Ward. — London : The Architectural Press, 1973. — P. 31–32.
82. Elliott D. Multiple problem youth / D. Elliott. — New York : Springer-Verlag, 1988. — P. 28.
83. Goldstein A. The psychology of vandalism / A. Goldstein. — New York : Plenum Press, 1996. — P. 33–34, 88.
84. Gouke M. N. Periodical mutilation : The insidious disease / M. Gouke, M. Murfin // Library Journal. — 1980. — V. 15. — P. 33.
85. Hauber A. R. A dutch perspective on some of the effects of alternative sanctions / A. R. Hauber // Crime, Law and Social Change. — 1991. — № 15. — P. 55.
86. Howard J. L. Factors in school vandalism / J. L. Howard // Journal of Research and Development in Education. — 1978. — V. 11. — № 2. — P. 77.
87. Kube E. Le vandalisme en milieu urbain / E. Kube, L. Shuster // Revue Internationale de Criminologie et de Police Technique. — 1985. — № 2. — P. 33.
88. Le Blanc M. Male criminal activity from childhood through youth / M. Le Blanc, M. Freshette. — New York : Springer-Verlag, 1988. — P. 22–24.
89. Mawby R. I. Perception of vandalism in residential areas / R. I. Mawby // Vandalism : Behavior and motivation / Ed. by C. Levy-Leboyer. — Amsterdam : Hoth-Holland, 1983. — P. 22.
90. Moser G. Everyday vandalism / G. Moser // Vandalism : Behavior and motivation / Ed. by C. Levy-Leboyer. — Amsterdam : Hoth-Holland, 1983. — P. 75–76.
91. Richards P. Middle-class vandalism and age-status conflict / P. Richards // Social Problems. — 1979. — V. 26. — № 4. — P. 55–56.
92. Shannon L. W. The role of vandalism in delinquent careers / L. W. Shannon // Vandalism : Behavior and motivation / Ed. by C. Levy-Leboyer. — Amsterdam : Hoth-Holland, 1983. — P. 44–46.
93. Stoep G. The effect of verbal appeals and incentives on depreciative behavior among youthful park visitors / G. Stoep, J. Gramann // Journal of Leisure Research. 1987. — № 19. — P. 18–20.

94. Wekstein L. Handbook of Suicidology : principles, problems, and practice / L. Wekstein. — New York : Plenum Press, 2010. — P. 6.
95. White D. Vandalism and theft in schools : How local authorities can defend themselves / D. White // Sykes J. Designing against vandalism. — New York : Prima, 1980. — P. 13–14.
96. Wiesenthal D. L. Psychological aspects of vandalism / D. L. Wiesenthal // European Perspectives in Psychology / Ed. by P. Drenth. — 1990. — № 3. — P. 11.
97. Безпека дітей в сучасному інформаційному просторі України : кр. стіл [Електронний ресурс] // Агентство Укрінформ. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/brantsi_informatsiynogo_prostoru.
98. Інтернет РЕПОРТЕР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://rep-ua.com>.
99. Медійні діти [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.kontinent.org/article_rus_4775626b365ef.
100. Мельников О. Діяльність МВС України у сфері протидії розповсюдженню дитячої порнографії [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.umdpl.info/index.php?id=1234794527>.
101. Приходько І. І. Визначення основ психології натовпу для збереження психологічної безпеки особового складу сил охорони правопорядку України під час виконання службово-бойових завдань з охорони громадського порядку [Електронний ресурс] / І. І. Приходько. — Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.
102. Скороходова А. Вандализм [Електронний ресурс] // Библиотека Гумер — гуманитарные науки. — Режим доступу : <http://www.gumer.info>.
103. Соціалізація старшокласників під впливом телебачення [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bukvar.su/sociologija/72055-Socializacii-starsheklassnikov-pod-vliyaniem-televideniya>.
104. Хуже моббінга лише боссинг [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kp.ru/daily/23254/28021/>.
105. Енциклопедія моббінга : сайт проф. Леймана [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.leymann.se/English/frame.html>.
106. MOBBING : Emotional Abuse in the American Workplace [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mobbing-usa.com>.
107. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.bullyonline.org/workbully/mobbing.htm>.
108. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.bullyonline.org/workbully/manage>.
109. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.bullyonline.org>.
110. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.natysiklove.blox.ua/2009/04/>.
111. Електронний ресурс. — Режим доступу : http://www.blogs.privet.ru/community/dead_arven/57537130.

112. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.megatrash.beon.ru/6389-697-o-subkul-ture-tresh>.
113. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.otvet.mail.ru/question/>.
114. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.mirstyle.ru/style/2983>.
115. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.stalkery.ru/dvizhenie/stalking-kak-subkultura>.
116. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.sex.nwd.ru/index.php?titl>.
117. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.ru.wikipedia.org/wiki/>.
118. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.kinoafisha.msk.ru>.
119. Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://www.pedovka.ru> ; <http://mulja.beon.ru>; <http://vkontakte.ru/club7897835>.
120. Українська молодь вважає за краще наповнювати дозвілля спілкуванням у мережі — дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/ukr/news>.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

КОТАТОМ РАД

АЛЕКСЕЄНКО ТЕТЯНА ФЕДОРІВНА
КУШНАРЬОВ СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

РИЗИКОВАНА ПОВЕДІНКА

ПОСІБНИК

Редагування авторське
Художнє оформлення *Володимир Кирієнко*
Макет і верстання *Людмила Кирієнко*

Підп. до друку 10.06.2013. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Adonis.
Ум. друк арк. 9,3. Наклад 300 прим.

Віддруковано з оригінал-макету замовника

Видавець і виготівник ТОВ «Фірма «Планер»
Реєстраційне свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців серія ДК №3506
від 25.06.2009 р.
21050, м. Вінниця, вул. Визволення, 2
Тел.: (0432) 52-08-64; 52-08-65
<http://www.planer.com.ua>
E-mail: sale@planer.com.ua